

פרס ישראל, המדינה ואנשי הרוח: יצירת תרבות ישראלית באומה מתגבשת, 1953-1955

שאל מרמרי

מבוא

מדי שנה, מאז 1953, מעניקה מדינת ישראל את פרס ישראל. בטקס חלוקת הפרסים האחרון, ביום העצמאות ה־68, הודה שר החינוך לכלות ולחתני הפרס על כך שהם 'מגבירים את העצמאות הרוחנית, העושר התרבותי והחוסן הלאומי', ואף קשר את עצם כינון המדינה לאותם 'הכוחות היצירתיים של העם שלנו'.¹ קישור זה בין היצירה התרבותית ובניין המדינה חוזר בנאומים רבים במהלך השנים ומעניק גוון מיוחד לפרס ישראל. בעוד הקשר בין המדינה והתרבות מתקיים בערוצים רבים, כמו הקמת מוסדות או מימון ותקצוב, ביטוי מובהק שלו כמו בפרס ישראל הוא יוצא דופן. על במת טקס ממלכתי, בנוכחות מנהיגי המדינה וכחלק מאירועי יום העצמאות החגיגיים, המדינה מודה לאנשי התרבות מילולית, כפי שהתבטא בנאום, וחומרית, בהענקת פרס כספי, על תרומתם לבניינה.

אכן, מדינות רבות מעניקות פרסים על יצירה תרבותית, אלא שבדרך כלל מוקצים פרסים פרטניים לתחומים השונים תוך כדי הימנעות ממתן פרס לאומי אחד.² גם מדינת ישראל מעניקה פרסים פרטניים כאלה,³ אך אף לא אחד מהם משתווה ליוקרה הכרוכה בקבלת פרס ישראל. כמה פרסים ישראליים פרטיים נהנים גם הם

* המחבר הוא סטודנט לתואר ראשון בתכנית המצטיינים של בית הספר להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים. המאמר מבוסס על עבודה שנכתבה במסגרת הקורס 'מדע כיעוד: על מדע, פוליטיקה ומוסר' בהנחייתה של פרופ' יפעת וייס, 2014.

1 נאום שר החינוך נפתלי בנט בשידור ישיר מבנייני האומה, 12.5.2016, הערוץ הראשון.

2 כך, למשל, מוגבל 'פרס המדינה האוסטרי הגדול' לתחומי האמנות, ואילו בית המלוכה הבריטי מקצה את 'מדליית הזהב של המלכה לשירה' למשוררים ומשוררות בלבד.

3 למשל פרסי ראש הממשלה (ללשון עברית, לספרות ולקומפוזיציה), אותות הנשיא (לחיילים, למתנדבים ולאחרים), 'פרס יושב־ראש הכנסת לאיכות החיים', פרסים עירוניים (פרס ירושלים, פרס הרצלייה בתחום הציונות) ועוד.

ממוניטין גבוה, אך בהיעדר מעורבות של המדינה משמעותם הפוליטית נמוכה.⁴ בממלכתיות ובחגיגיות שלו, פרס ישראל מכתיר למעשה את גדולי האומה ומציע לחתניו ולכלותיו כניסה אל פנתאון התרבות הלאומי. מוסדות דומים, גם אם לא זהים, אפשר למצוא בארצות ברית המועצות לשעבר,⁵ אולם גם בהן נדיר דגם קשירתו של הפרס בקשר כה הדוק לאומה: נראה כי רק ליטא מחלקת פרס לאומי ביום הלאומי, 'יום הרסטורציה של מדינת ליטא', וגם שם נעשית השוואה דומה בין העצמאות הפוליטית של האומה ובין פועלם של הזוכים והזוכות.⁶

מה ל'עצמאות הרוחנית' של המדינה ולעצמאותה המדינית, אשר נקשרות תדיר על במת פרס ישראל? מדוע המדינה, שלכאורה היא גוף ביורוקרטי וקר, בוחרת לתגמל מדי שנה את מיטב יוצריה על יצירתם אשר נעשתה בנפרד ממנה? כפי שהראו מחקרים קודמים, על אף הניגוד לכאורה ביניהם, בין אנשי הרוח והמדינה המודרנית - תהא טוטליטרית או דמוקרטית-ליברלית - מתקיימים למעשה יחסי קרבה; בעוד הראשונים נמשכים לא פעם לעצמתה של המדינה, זו מבקשת לרתום אותם לצרכיה.⁷ מערכת יחסים זו תעמוד במרכז חיבור זה בהקשרה הישראלי ההיסטורי. על ידי חזרה לשנותיו הראשונות של פרס ישראל יבקש מחקר זה לברר את טיב היחסים בין המדינה ואנשי הרוח.⁸

ההיסטוריה של פרס ישראל טרם נכתבה, לא כל שכן גרסה ביקורתית שלה. חיבור זה יפתח, אם כן, בחזרה לראשיתו של הפרס - מהיזמה לייסודו ודרך השנים הראשונות לחלוקתו - בניסיון לעמוד על מטרתו המקורית. הרוח החיה מאחורי הפרס היה שר החינוך דאז בן-ציון דינור (דינבורג), שיזם אותו וניצח על הקמתו, ולפיכך יתמקד החיבור בתקופת מעורבותו של דינור, מיזמתו לחלק את הפרס שעלתה ב-1952 ועד סיום כהונתו ב-1955. ניכר כי כבר אז נקשרו לפרס אסוציאציות פוליטיות מהסוג שצוטט לעיל: התבטאויותיו של דינור בנושא רומזות כי את ייסודו של הפרס יש לראות בהקשר הרחב של

- 4 למשל פרס רוטשילד, פרס א.מ.ת, פרס מפעל הפיס או פרס דן דוד. יש לציין שלא פעם פורשת המדינה את חסותה על פרסים אלו באמצעות נציגים ממשלתיים בוועדות השיפוט או באמצעות טקסים ממלכתיים, אולם מוסדות הפרס נותרים פרטיים במהותם.
- 5 'הפרס הלאומי של הפדרציה הרוסית', למשל, מוענק על ידי הנשיא לשבעה זוכים בתחומי המדע, הטכנולוגיה, הספרות, האמנות והעבודה ההומניטרית; לאוקראינה יש מערכת דומה של פרסים ועיטורים לאומיים שהממשלה מעניקה.
- 6 ראו למשל את נאום הפרס של ראשת הפרלמנט משנת 2013: http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=9563&p_d=144681&p_k=2 (אוחזר לאחרונה בנובמבר 2016).
- 7 ראו על כך: שלמה זנד, האינטלקטואל, האמת והכוח: מפרשת דרייפוס ועד מלחמת המפרץ, עם עובד, תל אביב 2000, למשל עמ' 22-27.
- 8 הקשר בין המדינה למדע, אשר הפרס מתגמל גם אותו, לא ייבחן במסגרת זו.

פועלו הפוליטי ושל משנתו האידאולוגית, ולכך יוקדש הפרק השני. לדינור היתה תפיסה מובחנת של יחסי מדינה-תרבות, תפיסה שהוא יישם בפועלו הציבורי, והפרס הוא חלק מכך. תפיסתו של דינור תיבחן בהקשרה הרחב יותר בפרק השלישי: שם תתואר מערכת היחסים שנוקמה בין אנשי הרוח למדינת ישראל הצעירה סביב אינטרסים משותפים, והתפקיד שמילא פרס ישראל ביחסים אלו. לבסוף, הפרק הרביעי יבחן את האופן הסמלי שבו שירת הפרס את המדינה. בחינה זו תציע לראות את פרס ישראל מראשיתו כביטוייה של ברית בין המדינה לאנשי הרוח למען בניין התרבות הישראלית והנחלתה לעם; סקירה קצרה של הפרס בעשורים הבאים תחתום את החיבור ותוכל אולי ללמד על גורלה של הברית הזאת כיום.

היזמה לחלוקת פרס ישראל, 1952-1955

בחינה של מסמכי הפרס השמורים בארכיון המדינה שופכת אור על יוזמי חלוקת פרס ישראל ועל מניעייהם. המסמכים מלמדים כי לבד מהיותו הוגה הפרס ב-1952 היה דינור גם מעורב בפועל בעיצובו. גם לאחר שחולק הפרס הראשון הוסיפה תקופת כהונתו של דינור (עד 1955) להיות במידה רבה תקופת התגבשותו של הפרס - בשנים אלו המשיך משרד החינוך לערוך את התקנות להענקת הפרס ולעסוק בסוגיות המהותיות הקשורות אליו - ועל כן היא תסמן כאן את גבולות המחקר. התייחסויות ראשונות לפרסי מדינה אפשר למצוא עוד בשנת 1950 בדיונים על הקמת אגף התרבות, שבהם נכח בן-ציון דינור כחבר ועדת החינוך של הכנסת. הוועדה הציעה לתת פרס 'לאמנים בכל השטחים', 'שיאפשר [להם] לעבוד שנה תמימה ללא דאגות קיום', ויוענק 'בצורה של תקנות קבועות, ולא בדרך מקרה'.⁹ דינור העלה את סוגיית הפרסים בוועדה נוספת באותה שנה, שבה שימש יושב ראש לשאלתו בנושא נענה כי 'עד כה ניתנו פרסים בצורה לא מכובדת', 'אבל עתה ועדות הפרסים יצטרכו להביא למשרד התרבות את תקנותיהן וכיצד יחולקו'.¹⁰ קשה לאתר במקורות את אזכורו הראשון של פרס ישראל עצמו. יש לציין כי חלוקת הפרס - על אף ניסיונות מאוחרים לעגנה בחקיקה¹¹ - לא נכנסה מעולם לספר החוקים. מבדיקה

9 'פרטיכל [...] בשיבת ועדת החינוך', 31.5.1950, ארכיון המדינה (להלן: א"מ) כ-31/1.

10 'פרטיכל מס. כ/2 משיבת ועדת המשנה לתקציב התרבות', 7.6.1950, שם.

11 הצעת החוק הראשונה, שהוגשה ב-1993 לאחר פרשת ישעיהו ליבוביץ, דרשה להעביר את האחריות לפרס לממשלה עצמה; ההצעה השנייה, מ-2009, ביקשה להעניק לפרס את 'המימד הממלכתי הראוי' ולהבטיח כי 'מתכונת זו תישמר גם בעתיד'. ראו: הצעת חוק פרס ישראל, התשנ"ג-1993, בתוך: http://knesset.gov.il/tq/knesset_new/; http://knesset14/HTML_27_03_2012_06-21-01-PM/19930705@19930705504@504.html (אוחזר לאחרונה בנובמבר 2016); וכן הצעת חוק פרס ישראל, התשע"ה-2009,

בארכיון הכנסת נראה כי סוגיית הפרס כלל לא הובאה לדיון בכנסת בתקופה זו. בכל אופן, עיסוק מוקדם זה בפרסים מעיד כי הסוגיה עמדה על סדר היום של המדינה, ושל בן-ציון דינור בפרט, כבר בראשית שנות החמישים.

בשנת 1952 הטיל דינור את ההכנות לפרס ישראל על 'המחלקה למפעלי מדע ומחקר' במשרד החינוך בראשותו של אפרים אלימלך אורבך, ששימש קודם לכן מפקח על בתי הספר התיכוניים. הישיבה הראשונה בעניין הפרס התכנסה ככל הנראה ב־1 ביוני, כשנה לפני טקס החלוקה הראשון. לצד אורבך נכחו בה גם אליעזר ריגר, המנהל הכללי של משרד החינוך, שנפטר שנה לאחר מכן; מרדכי ארדון, היועץ האמנותי של המשרד ולשעבר ראש בית הספר לאמנות 'בצלאל'; ומיכאל זיו, בכיר במשרד שעסק בעיקר בהוראת היסטוריה. לבד מקביעת גובה הפרס על 1,000 ל"י והחלטה על עשרת התחומים שבהם יינתן, גיבשה הוועדה את מנגנון השיפוט. לפי ההמלצות שהוצגו לשר, אחד מכל שלושה שופטים בתחום מסוים ייבחר ישירות בידי השר וישפוט מטעם משרד החינוך והתרבות, ואילו השניים האחרים ימונו על ידי 'מוסדות תרבות ומדע'.¹² ריגר הורה לכנס ועידה נוספת, ובראשה סגנו משה אבידור, 'לשם הגדרת התנאים לפרטי הביצוע של פרסי ישראל', והיא תמסור את המלצותיה לשר.¹³

תקנון הפרס חובר בידי אורבך ואושר בידי דינור.¹⁴ נראה כי הוא לא נוסח יש מאין, אלא לאחר מחקר על הפרסים הקיימים בארץ: אורבך פנה אל עיריית תל אביב והקרו הקיימת לישראל בבקשה לקבל את התקנונים של פרס ביאליק, פרס הרב קוק ופרס אוסישקין, ואף ביקש ללמוד את תקנות האוניברסיטה העברית למתן פרסים על עבודות מדעיות.¹⁵ התקנון הציג דגם שונה מעט מזה שהוצע בישיבה הראשונה. לפי הגרסה המעודכנת אין ביכולתם של מוסדות התרבות והמדע למנות שופטים בעצמם, אלא רק להגיש לשר רשימה של מועמדים והוא 'ישתדל' להתחשב בהמלצותיהם.¹⁶ כמו כן הוחלט על מינוי מְרַכֵּז מטעם השר, שישתתף בישיבות ועדות השופטים, ללא זכות הצבעה, 'זיתאם את פעולותיהן'.

במאגר הצעות החוק של הכנסת: http://www.knesset.gov.il/privatelaw/plaw_display.asp (אוחזר לאחרונה בנובמבר 2016).

- 12 'סיכום הישיבה בעניין פרס ישראל', 1.6.1952, א"מ, גל-2821/12.
- 13 המנהל הכללי, משרד החינוך והתרבות, אל מ' אבידור, ד"ר א' אורבך, ד"ר נ' נרדי, 18.6.1952, א"מ, גל-1-2823.
- 14 מ' ארדון לאבידור, סגן מנהל כללי במשרד החינוך, 26.10.1953, א"מ, גל-2821/12.
- 15 ד"ר אורבך אל מזכירות האוניברסיטה העברית, 19.6.1952, א"מ, גל-2822/1; יהודה נדיבי, מזכיר העיר תל אביב יפו, אל משרד החינוך והתרבות, המחלקה למפעלי מדע ומחקר, 1.7.1952, שם; ד"ר א. אורבך אל הקרו הקיימת לישראל, 19.6.1952, שם.
- 16 'תקנות פרסי ישראל', 21.7.1952, א"מ, גל-2821/12.

כך לדוגמה אפשר למצוא בשיבת ועדת השופטים לפרסים בספרות לבד משלושת השופטים גם את אורבך, מנהל המחלקה.¹⁷ ברור כי כך חיזק השר את השפעתו ופיקוחו על תהליך השיפוט - ובעקיפין, על בחירת הזוכים. עם זאת, לא נראה כי נוכחות הממסד בוועדת הפרס היא חריגה, שכן תקנוני פרסים אחרים מהתקופה כללו אף הם סעיפים דומים.¹⁸

תקנון זה מיולי 1952 החזיק מעמד זמן קצר בלבד. ימים ספורים אחרי חלוקת הפרסים הראשונה החלו אורבך וריגר, לבקשתו של דינור, להרכיב ועדה שתבחן ותערוך את התקנון, וניסו לגייס לראשה אנשי רוח רמי מעלה כמו מרטין בובר או שמואל הוגו ברגמן.¹⁹ מאז עבר התקנון כמה גלגולים. הסוגיה שעמדה לדיון בשנים הבאות נגעה למעשה במהותו של הפרס: האם הוא נועד להמריץ חוקרים ויוצרים צעירים או לתגמל את הוותיקים? כבר בשיבה שנערכה בתחילת 1953 עלתה השאלה אם יש להעניק פרס ישראל ליצירה שכבר זכתה בפרס אחר.²⁰ התקנון המתוקן שנדפס ב־11 ביוני 1953 הציג שינוי משמעותי במהות הפרס, בכך שאפשר לשופטים להעניק פרס לחוקר או יוצר 'בעד עבודת חייו הכללית, המהווה תרומה יוצאת מן הכלל לקידום מקצועו או לקיומה של תרבותנו'.²¹ יתרה מכך, בעוד התקנון המקורי הגביל את היצירות המוגשות לכאלה שראו אור בשנתיים האחרונות, התקנון החדש הסיר את מגבלת הזמן - ובכך אפשר ל'ותיקים' לקבל את הפרס עבור עברם המפואר בלבד.

מכתבו של חבר ועדת השופטים יעקב כ"ץ, שנשלח לדינור אחרי מתן הפרס ב־1954, מעיד כי כך אכן היה: 'השנה ניתנה רשות לשופטים לתת את הפרס לא רק על מפעל חד פעמי אלא גם על הישגים כלליים במקצוע', מה שעשה

17 'זכרון דברים מיישיבת ועדת השופטים לפרסי ישראל בספרות העברית', 19.2.1953, א"מ, גל-1/2823.

18 ראו למשל: 'תקנות פרס ויצמן של עיריית תל-אביב למחקרים במדעים המדויקים', 16.11.1947, א"מ, גל-1/2822. סעיף ה' קובע כי ועדת השופטים תכלול שלושה מומחים לפחות: אחד מטעם האוניברסיטה העברית, אחד ממכון זיו ברחובות ואחד מטעם עיריית תל-אביב'. יתרה מכך, 'באי-כחה של עיריית תל-אביב רשאי להיות נוכח ביישובות ועדת השופטים'. מינוי שופטים מטעם משרדי הממשלה אפשר למצוא גם כיום, למשל בוועדת השיפוט של פרס א.מ.ת.

19 ד"ר אורבך לשר החינוך והתרבות, 6.5.1953, א"מ, גל-12/2821; אליעזר ריגר אל פרופ' ש' אדלר, ד"ר א' אורבך, מר א' ארדון, פרופ' ש"ה ברגמן, פרופ' א' ורטהיימר, פרופ' א' פרנקל, מר י' שנער, 10.5.1953, שם.

20 'זכרון דברים מיישיבת ועדת השופטים לפרסי ישראל בספרות העברית', 19.2.1953, א"מ, גל-1/2823.

21 'תקנון פרסי ישראל', 11.6.1953, א"מ, גל-12/2821.

רושם 'כאילו ניתן הפרס על "ותק" במקצוע'.²² תחושה דומה הובעה בעיתונות, כאשר במעריב הלינו על התחושה 'כאילו נקבע איזה "צנו" של גיל המזכה את "בעלו" לפרס ישראל, וסופר צעיר [...] אין לו כל סיכויים לזכות בפרס'.²³ הביקורת הוחרפה משהחלט להעניק את פרס ישראל לאמנות לזרהה שץ על תרומת משפחתה לעולם האמנות הישראלי, בניסיון 'להעלות את זכרו של פרופ' שץ, אבי האמנות העברית בארץ'.²⁴ בתגובה דווח על 'ריגון וריטון' שבקעו מבתי הקפה 'עטרה' ו'כסית'.²⁵ ואכן, כאשר בישיבה לקראת חלוקת הפרס השלישי ב-1955 הוצע כפשרה לקבל יצירות מעשר השנים האחרונות, דינור התנגד לכך בתוקף והסביר: 'מטרת הפרס היא העתיד. יש לעודד יוצרים ביצירותיהם בהווה ולא לתת פרסים לאנשים שעתידם בעברם'.²⁶ התקנון החדש, שנוסח באותה ישיבה, שיקף את עמדתו והחזיר את הפרס לצורתו המקורית - כפרס על יצירה ספציפית. לדבר משמעות רבה, שכן הוא דורש שיפוט של ערכה העצמאי, האובייקטיבי, של היצירה. עם זאת יש לציין כי במרוצת השנים עבר התקנון תיקונים נוספים, והענקת פרסים למפעל חיים של אדם או אפילו לגופים וארגונים היתה לדבר שבשגרה.

ובאשר להכנות לפרס הראשון: כפי שדרש התקנון המקורי, ב-20 באוגוסט 1952 הרכיב המשרד רשימה של מוסדות שמתוכם ייבחרו השופטים. לצד גופי מחקר כמו האוניברסיטה העברית, הטכניון ומכון ויצמן הוכנסו לרשימה גם גילדות תרבותיות ומקצועיות כמו אגודת הסופרים, אגודת הציירים והפסלים, הסתדרות המורים ועוד.²⁷ החל בחודש ספטמבר פנה המשרד אל המוסדות בבקשה שיציעו שני מועמדים כשופטים. לאחר התכתבויות ארוכות עם המוסדות והמועמדים גיבש דינור רשימה של שופטים - לרוב על פי הצעת המוסדות אך גם מרשימה של מועמדים שנענו לפנייה 'מטעם המשרד'. כך אפשר למצוא ברשימת השופטים הסופית, לצד אנשי מדע כמו מרטין בובר וישעיהו ליבוביץ, גם שיבוץ כמו אברהם ארנון, סגן מנהל משרד החינוך, בתפקיד יושב ראש ועדת תחום החינוך;²⁸ ארנון היה אמנם איש חינוך במקצועו, אך בהיותו עובד מדינה מכהן בוודאי לא היה שופט חסר

22 יעקב [כנראה כ"ץ] אל מר א' אבני, מזכיר שר החינוך והתרבות, 8.7.1954, א"מ, גל-2821/12.

23 ד. ל. [דוד לאור], 'אבל...', מעריב (מדור 'מעט לעט'), 14.5.1954.

24 'החלטת ועדת השופטים ל"פרסי ישראל" לאמנות - תשט"ו', א"מ, גל-2821/11.

25 'פרסים, פרסים...', על המשמר, 24.6.1955.

26 'זכרון דברים מיישיבת שופטי פרסי ישראל שהתקיימה ביום 18.1.1955 במשרד החינוך והתרבות בירושלים', 18.1.1955, א"מ, גל-2821/11.

27 למשל: ד"ר א' אורבך אל אגודת המוזיאונים, 22.9.1952, א"מ, גל-2821/12.

28 'ועדת השופטים לפרסי ישראל', א"מ, גל-2822/1.

פניות. במהלך חודש פברואר 1953 כונסו ועדות השופטים השונות בבניין משרד החינוך ברחוב הנביאים בירושלים ודנו ביצירות שהוגשו לשיפוט. קדנציות השיפוט נמשכו שנתיים ולאחריהן נבחרו שופטים חדשים. לימים שיבח דינור את אותן ועדות שופטים ראשונות עם סיום תפקידן והסביר כי הן 'עצבו בנאמנות, בהתאם לייעודן, את סדרי הדיון והנוהג למתן פרסי ישראל'.²⁹

באמצעי התקשורת, וכנראה יותר מפה לאוזן, יצא הקול הקורא להגשת העבודות. המוסדות, ובייחוד האוניברסיטה העברית, קיוו שמי מאנשיהם יזכה בפרס ופעלו לקדם זאת, שהרי 'הכבוד שנחלק לך בהענקת פרס זה [ו] הוא גם כבודה של האוניברסיטה העברית'.³⁰ כך, במקרה של בית הספר לרפואה למשל, הוציא הדיקן קול קורא עצמאי שבו עדכן את חברי הסגל על הפרס החדש.³¹ מוסדות אחרים אף פנו ביזמתם למשרד החינוך בבקשה לקבל את התקנון בשביל חבריהם.³² בסך הכול הוגשו באותה שנה 106 עבודות לוועדות השופטים.³³

קשה לומר שהקריאה להגשת העבודות עוררה סערה בציבור הישראלי - 'אין התרגשות, אין אפתעות, אין כותרות שמנות בעתונים'³⁴ - אך כן הורגש רחש כלשהו סביב הפרס החדש. התייחסויות לפרס בשנים 1953-1955 נמצאו בעיתונים דבר, הארץ, הצופה, מעריב ועל המשמר. אף שהכנת הפרס היתה 'לאחד הסודות המדיניים הכמוסים ביותר',³⁵ נראה כי פרטים מתהליך השיפוט דלפו תדיר לתקשורת. שמועה 'שהסתננה החוצה מאחורי הקלעים' טענה כי 'רוב הסופרים והאמנים החשובים, שנתבקשו להשתתף בוועדות השופטים של פרסים אלו - סרבו', מכיוון ש'כולם רוצים להיות בעצמם מועמדים'.³⁶ בשל כך נוצר חשש כי השופטים שנענו להזמנת משרד החינוך יהיו 'ממדרגה שניה ושלישית'. מכתבי הסירוב הרבים שבארכיון יכולים לאשש במידת-מה את השמועה, אך אינם שופכים אור על המניעים לסירוב.³⁷ משרד החינוך הכחיש, והרגיע כי השופטים הם 'טובי הסופרים, אנשי המדע, הוגי

29 ב' דינור אל משה שובה, 19.12.1954, א"מ, גל-2821/12.

30 ב' מזר אל ש"ה ברגמן, 7.5.1954, שמואל הוגו ברגמן, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק II.

31 'חוזר לחבר המורים של ביה"ס לרפואה', 30.12.1952, א"מ, גל-2822/1.

32 למשל: ד' פרלמן, מזכירת בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה אל דוד מלכי, 28.7.1953, א"מ, גל-2823/1.

33 ד"ר א' אורבך אל ועדת יום העצמאות תשי"ג, 12.3.1953, א"מ, גל-2822/4.

34 ד. ל. [דוד לאור], 'בצרפת - ואצלנו', מעריב (מדור 'מעט לעט'), 17.12.1954.

35 הנ"ל, 'אבל... מעריב', 14.5.1954.

36 א' משה, 'פרסי ישראל', על המשמר, 23.1.1953.

37 לדוגמה: גרשם שלום אל ד"ר אורבך, 30.11.1952, א"מ, גל-2822/1. שלום הסביר: 'ברור לי שאינני האיש המתאים לכך'.

הדעות והאמנים בישראל.³⁸ הדלפה משמעותית יותר אירעה שנה לאחר מכן, כאשר שמותיהם של חתני הפרס לספרות הודלפו ערב הטקס, וכך גם בשנה שאחריה - עד שמשרד החינוך והתרבות נכנע והעביר את שמות הזוכים לעיתונים באופן מסודר בעוד מועד. עיתון דבר המשיך לפרסם את המידע חרף ההסכם, והדבר הביא לתלונה של המשרד למערכת ולאגודת העיתונאים.³⁹

בד בבד החלו להיערך לטקס עצמו. בתקנון נקבע כי על חלוקת הפרסים 'יודיע שר החינוך והתרבות כל שנה ב"יום העצמאות"' - אך לא צוין בפירוט כי עתיד להתקיים טקס כלשהו. רק בפנייתו לדינור בינואר 1953, לאחר דיון שהתקיים ב'ועדה לחינוך אזרחי וסגנון חיים ישראלי' של משרד החינוך, הציע אורבך לערוך טקס ממלכתי ולשלב 'בסדר היום של החג'.⁴⁰ אלא שקיום הטקס ביום העצמאות לא הפך אותו בהכרח לטקס ממלכתי. לשם כך נדרש להכניסו לתכנית החג הרשמית, שכללה הזמנה של ראשי המדינה ושידור בקול ישראל. המטרה הברורה היתה, במילותיו של אורבך, להוסיף 'גוון תרבותי לאומי מיוחד לחג העצמאות בישראל'. אורבך הוא שהופקד על ההכנות לטקס, ומיד מינה למשימה גם ועדת ביצוע בת ארבעה חברים נוספים,⁴¹ וזו התכנסה ימים ספורים לפני האירוע. אורבך גם שיתף פעולה עם 'ועדת יום העצמאות' של משרד ראש הממשלה, והיא זו שדאגה לפרסם את הפרטים בעיתונות וברדיו ו'למשוך את תשומת לב הקוראים'.⁴² מאחר שבשעתו היה האירוע חריג בגודלו ובחגיגותו עבור משרד החינוך, אורבך אף פנה בהתייעצויות למחלקת הטקס של משרד החוץ.⁴³ הוא היה גם זה שארגן את ההרכב המוזיקלי ואת אבטחת האירוע. משקל מרכזי ניתן לשעת הטקס: יום העצמאות החמישי היה עמוס אירועים והיה אתגר למצוא חלון זמן שבו יוכלו מרב המוזמנים הנכבדים להגיע. רשימת המוזמנים לטקס כללה שילוב יוצא דופן של ההנהגה הפוליטית והצמרת האינטלקטואלית הישראלית. מאמצים מיוחדים נעשו כדי שראש הממשלה והנשיא ינכחו בטקס, אך אלו עלו בתוהו. בדין וחשבון אפולוגטי שכתב אורבך לדינור לאחר מעשה הוא הטיל את האשמה על ועדת יום העצמאות, שלא העניקה לטקס את החשיבות הראויה לו, הן מבחינת קידומו בתקשורת והן מבחינת שיבוצו בסדר היום של החג. בטיטה שכתב אורבך לאותו דוח הוא הלין כי 'יו"ר הוועדה 'לא העריך,

38 ראובן סיוון, קצין העתונות וההסברה, אל מערכת על המשמר, 27.1.1953, א"מ, גל-2822/1.

39 בנימין כהן, קצין העתונות וההסברה, אל מערכת דבר, 8.5.1955, א"מ, גל-2822/1; בנימין כהן אל אגודת העיתונאים, 8.5.1955, שם.

40 ד"ר א' אורבך אל שר החינוך והתרבות פרופ' ב"צ דינור, 21.1.1953, א"מ, גל-2821/12. שם, 18.2.1953.

42 יוסף קריב, ועדת יום העצמאות תשי"ג, אל ד"ר אורבך, 12.3.1953, א"מ, גל-2822/4.

43 ד"ר א' אורבך אל ד"ר מיכאל סימון, מנהל מחלקת הטקס, משרד החוץ, 19.3.1953, שם.

כנראה, במידה מספיקה את החשיבות שראש הממשלה מייחס להבלטת ערכי הרוח במדינה אף ביום העצמאות.⁴⁴ שורה זו, שהושמטה מהמסמך הרשמי, מלמדת על החשיבות המיוחדת שראה בן-גוריון בטקס, ומעלה את ההשערה כי הבעת אכזבתו על היעדרותו לפני דינור היא שהובילה לכתירת הדוח המתנצל.

כך או כך, הטקס נערך כמתוכנן בה' באייר תשי"ג, 20 באפריל 1953, בשעה 12:30 באולם הקולנוע 'ארנון' בירושלים. בתכנית: קטעים מוזיקליים, נאומים, הענקת הפרסים ושירת ההמנון. נושא הדברים הראשון היה דינור, ובנאומו הוא הרחיב על מטרתו של הפרס כפי שהוא תפס אותה. תחילה נשמע הנימוק כמעט ברור מאליו - 'לעודד את אנשי הספרות והאמנות, העיון, המדע והמחקר, בכל השטחים'⁴⁵ - אך דינור הוסיף והסביר מדוע יש לעודד את אותם אנשים ומדוע זו אף 'אחת מחובותיה הראשונות והקדושות' של המדינה. ממש כמו בנאומו של השר בנט ב-2016 קשר דינור את מטרת הפרס למועד חלוקתו, ביום העצמאות, ולזוכים קשר תפקיד חשוב בעצמאותה של האומה.

דינור הפריד בנאום בין שני סוגים של יצירה, שאפשר להגדירם כמדעים המדויקים ומדעי הרוח, ולכל אחד מהם ייעוד שונה בבניין האומה. תפקידם של המדעים המדויקים מוחשי יותר: עצמאות האומה נובעת בראש ובראשונה מיכולתה לשלוט ב'אוצרותיה' הגלומים באדמתה, כלומר במשאבים הפיזיים, ו'בבניה', היינו במשאבים האנושיים, ולרתום אותם לעצמתה. הוא הדגיש כי אף שהמדעים הם אוניברסליים והם נחלת האנושות כולה, 'הדרך אליהם היא לאומית'. כלומר, על מדינת הלאום לעודד את המדעים המדויקים בארצה לטובתה הלאומית - לבניית עצמתה הצבאית, הכלכלית והפוליטית - כאשר מפרותיו של המאמץ הלאומי הזה ייהנו בעתיד כל אומות העולם.

לצד אותה עצמה חומרית ויוקרה, כמרכיב בסיסי יותר לעצמאותה של אומה הציב דינור את עצמתה הרוחנית-הפנימית, ובמילותיו: 'עצמיותה'.⁴⁶ העצמיות הזאת היא בעצם תודעתה של האומה, ה'אני' שמבדיל אותה משאר אומות העולם, והיא תנאי הכרחי לעצמאותה הרוחנית. אותו 'אני' כולל את 'סגולות היסוד' או 'התכונות הקבועות' של האומה שמגדירות אותה, והוא לא יכול להתגלות על ידי המדע הטכני. עליו מופקדת קבוצה אחרת של אנשים: הסופרים והמשוררים, האמנים, הפילוסופים וההיסטוריונים, 'אנשי הרוח'. רק מתוך חיפושיהם ומאבקייהם הפנימיים, לפי דינור, יתגלה ה'אני' הלאומי. מתן פרסי ישראל גם לקבוצה זו, שלא

44 ד"ר א' אורבך אל שר החינוך והתרבות פרופ' בן-ציון דינור, 24.4.1953, א"מ, גל-2821/12.

45 'בריי שר החינוך והתרבות, פרופ' ב. דינור', 20.4.1953, עמ' 1, א"מ, גל-2822/1.

46 שם, עמ' 2.

תורמת לעושרה או לחוזקה הפיזי של המדינה, נועד לדבריו להבהיר 'לעם ולנוער' את חשיבותה של העצמה הרוחנית ו'העצמיות' בעצמאותו.

לאחר דברים אלו הוקראו תקנות הפרס, הושמעו נימוקי ועדות השופטים וחולקו שמונת פרסי ישראל הראשונים. לבסוף עלה אל הבמה 'זקן חבר השופטים' פרופ' מרטין בובר ונשא נאום, שכותרתו 'מדינה ותרבות'. אף שתפקודו כשופט היה בבחינת שיתוף פעולה עם המפעל, אפשר למצוא בנאומו מעין אזהרה מובלעת. בובר הרחיב את הדיון על יחסי מדינה-תרבות והציג שתי גישות שונות ליחסים אלו. המודל האחד הוא של הכפפה מוחלטת של התרבות למדינה: המדינה היא שקובעת את קנה המידה התרבותי, היא שמגדירה את האמת למדע ואת היופי לאמנות, וכל יצירה תרבותית נעשית בהכוונתה וביזמתה. המודל האחר הוא של הכרת המדינה בערך התרבות העצמאית, והפקת תועלת ממנה דווקא מתוקף עצמאותה. לפי גישה זו, המדינה והתרבות הן שותפות במפעל משותף, למען מטרה משותפת. החופש שמוענק לתרבות הוא שמאפשר יצירה מקורית, ובזכות היצירה הזאת 'מגיע העם לגישום אחדותו העמוקה שגם המדינה שואפת לו'.⁴⁷ בובר בירך על כך שישראל, בזכות 'מורשתה ומסורתה הקדומה', שייכת לסוג השני של המדינות. גם בראייתו הפרסים, ש'לא הותנה [בהענקתם] כל תנאי מלבד הערך האובייקטיבי', נועדו לעודד את העוסקים במלאכות החופשיות. אך למרות זאת אפשר לפרש את דבריו כאזהרה סמויה מפני מעורבות יתר של המדינה בתרבות. כפי שיראו הפרקים הבאים, סביב שאלה זו התגלעה מחלוקת עמוקה בין בובר לדינור.

בדברים אלו, אשר מובילים מסיפור המעשה אל הדיון הרחב יותר במשמעויות הפרס, נחתמה הענקתו הראשונה של פרס ישראל. לאחר שירת ההמנון תם הטקס.

פרס ישראל בראי מייסדו: משנתו ופועלו של בן-ציון דינור

בנאומו בטקס חלוקת הפרס ב־1953 גילה דינור טפח מתפיסתו את יחסי המדינה והתרבות. פרק זה יעמיק בהגותו וכן בפועלו הפוליטי, ויציע לפרש את פרס ישראל כביטוי של אלה. תחילה יש לחזור לראשית דרכו הפוליטית של דינור. הוא אמנם התחנך על ברכי המסורת היהודית, אולם לאחר שלמד בכמה ישיבות מרכזיות במזרח אירופה, ואף הוסמך לרבנות, ניתק את קשריו עם היהדות האורתודוקסית.⁴⁸ כמו רבים מבני דורו התקרב ללאומיות ולסוציאליזם, וכבר בצעירותו היה פעיל בתנועות רבות. בשנים אלו גיבש את תפיסתו הציונית: 'מטרתה של הציונות

47 מרטין בובר, 'מדינה ותרבות: דברים שנאמרו בטקס חלוקת פרסי ישראל', א"מ, גל-2822/13.

48 צבי צמרת, 'בן-ציון דינור: אינטלקטואל בונה מדינה', הצינונות, כא (1998), עמ' 323.

היא לעקור בדרך מאורגנת ודחופה את המוני היהודים מארצות ישוביהם ולרכזם באופן מתוכנן בארץ ישראל [...]. הדרך להשגתה של מטרה זו היא איחודו המדיני, הלאומי והסוציאלי המחודש של העם היהודי. איחוד זה צריך להקיף את כל ה"יש" היהודי ולהשתלט על כל התהליכים הסטיכיים בחיינו ולכוון אותם להשגת מטרתה של הציונות.⁴⁹

בשנת 1921 מימש דינור את האידיאולוגיה שלו ועלה לארץ ישראל, ובה המשיך להגשים את חזונו ל'איחוד מדיני' יהודי מחודש. הוא היטיב לתפוס את האתגרים שניצבו לנגד הציונות המדינית המתגשמת, שהיה לו בה תפקיד פעיל. זרימתם של עוד ועוד יהודים למדינה הצעירה יצרה מציאות דמוגרפית חדשה, שבה ניצב במהרה דור המייסדים האידיאולוגי, ובהם דינור, כמיעוט - גם אם כאליטה - אל מול המוני מהגרים בעלי מכנה משותף מעורפל למדי. התרבות, השפה, הרקע הכלכלי וההשכלה שלהם היו רבגוניים, ורבים מהם היו אדישים לחזון הציוני. כך נוצר נתק בין האזרחים למדינה, וזאת בשעה שהאחרונה ניצבה מול קשיים כלכליים ואיומים צבאיים. דינור הקדים לזהות את הבעיה: מדינה, בייחוד כזו הנאבקת על הלגיטימיות שלה כלפי חוץ, חייבת קשר תרבותי חזק עם אזרחיה. החברה הישראלית עמדה 'במצב של דיסאורגניזציה של יסודות ההווה הלאומית', ודינור וזיה פתרון אחד: 'במצב הזה רק הרוח היא המארגנת'.⁵⁰ על פי אמונתו, ביכולתה של הרוח לעצב את עולם החומר: לאחד את העם ולקדם את המדינה. פעילות תרבותית של האזרחים היתה לדידו 'תנאי ראשון גם למיזוגן של קיבוץ גלויות, גם להשרשת העם בארצו, וגם לטיפוחה של אותה עצמאות רוחנית שבלעדיה לא תיתכן כל עצמאות יהודית'.⁵¹ מכאן, אם כן, מגיעה ההשוואה שערך דינור בנאומו בטקס ב'1953. הוא התעקש כי 'יש צורך בהרגשת הזדהות עם תרבות ישראל ועם ישראל [...] אנו וקוקים לערכים אלה כדי לגדל דמות אדם, אזרח, חדור הרגשת האחוה היהודית';⁵² לתרבות הוא ייעד תפקיד מעשי וחיוני לקיומה של המדינה. אך מהי אותה 'רוח' או 'תרבות' שאליה כיוון?

דינור האמין כי 'לכל אומה ישנה מורשת רוחנית אחת', וכך בוודאי גם לעם היהודי. המורשת הרוחנית הזאת מבוססת על השפה העברית ועל המסורת היהודית, אך היא בראש ובראשונה ישראלית: 'יש תפיסת עולם ישראלית, שהיא באה לידי

49 יוסף קפלן, 'בן-ציון דינור (1884-1973)', בתוך: בן-ציון דינור, בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים (עורכת אריאל ריין), מרכז זלמן שזר, ירושלים 2009, עמ' 28.

50 בן-ציון דינור, 'בין המדינה ובין אנשי הרוח', שם, עמ' 361.

51 'פעולות משרד החינוך והתרבות, דברי שר החינוך והתרבות פרופ' ב. דינבורג ב"קול ישראל"', 21.4.1952, א"מ, ג-808/1.

52 'הרצאת שר החינוך והתרבות על החינוך הממלכתי', 11.2.1953, עמ' 4, שם.

ביטוי ביצירה הישראלית במשך דורות, והיא קובעת דמות האדם בישראל'.⁵³ דינור הבין אותה לפרטיה, עד רמת הידיעה 'כיצד להשתמש בחצילים ולסדר "מטבח ארצישראלי" וכיצד לנטוע גינה'.⁵⁴ הוא טען כי המורשת הרוחנית או התרבותית הזאת היא אורגנית וקיימת בהכרח במידה מסוימת בכל עם ועם. הבעיה היא שבישראל העם שרוי 'במצב של קיבוץ גלויות ולכל אדם מורשת תרבותית משלו',⁵⁵ ועל כן יש לרומם את המורשת המשותפת.

בנקודה זו נפגשים דינור ובובר שוב. על אף חילוקי הדעות ביניהם, שמקצתם יוזכרו בהמשך, נראה כי שניהם חלקו תפיסה רומנטית-פולקיסטית של העם היהודי ותרבותו. למעשה, לאחר שהתרשם מהלאומיות האוקראינית במולדתו, גמר דינור אומר ללמוד היסטוריה יהודית באוניברסיטת ברלין ולאחר מכן בברן;⁵⁶ שם היה תלמידו של ההיסטוריון אויגן טויבלר (Täubler), מהפעילים בתנועת Wissenschaft des Judentums בראשית המאה ה-20,⁵⁷ ושם התעצבה השקפת עולמו ברוח האסכולה הלאומית הגרמנית, שממנה הגיע גם בובר.⁵⁸ אין פלא, אם כן, שהן דינור הן בובר הסכימו על קיומה של 'רוח' המאחדת את העם היהודי לאורך הדורות ומייחדת אותו משאר העמים. נראה כי המחלוקת ביניהם מתחילה בשאלה כיצד יש לעורר ולטפח את הרוח הזאת: בעוד בובר סבר שעל הרוח לנבוע ספונטנית ממעמקי האינדיווידואל, דינור גרס כי כדי לרומם אותה ניתן ורצוי להשתמש 'בכלים של המדינה'.⁵⁹

- 53 דינור, 'בין המדינה ובין אנשי הרוח', בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים, עמ' 361.
- 54 שם, עמ' 362.
- 55 'הרצאת שר החינוך והתרבות על החינוך הממלכתי', 11.2.1953, עמ' 7, א"מ, כ-66/10.
- 56 אריאל ריין, 'האוטוביוגרפיה של בן-ציון דינור כרקע להבנת עולמו של היסטוריון לאומי', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב: תולדות עם ישראל: העת החדשה, ב, ירושלים 1993, עמ' 388.
- 57 Wissenschaft des Judentums ('חכמת ישראל', או מילולית: 'מדע היהדות') היתה תנועה אינטלקטואלית שצמחה בגרמניה במהלך המאה ה-19 וביקשה להעמיד את הדת והתרבות היהודית לחקירה מדעית ברוח הנאורות. ראו: Ben Zion Dinur, 'Wissenschaft des Judentums', in: Michael Berenbaum and Fred Skolnik (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, 21, Macmillan Reference USA in association with the Keter Pub. House, Detroit, MI 2007, pp. 105-114.
- 58 אמנון רז-קרקוצקין, 'ייצוגה הלאומי של הגלות: ההיסטוריוגרפיה הציונית ויהודי ימי הביניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1996, עמ' 60. על הקשר בין ה'Wissenschaft des Judentums', 'מדע היהדות' הגרמני, ובין 'אסכולת ירושלים' שדינור היה ממייסדיה ראו: דוד נתן מאירס, "'אסכולת ירושלים" בחקר ההיסטוריה היהודית', בתוך: ירמיהו יובל (עורך), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, א, כתר, ירושלים 2007, עמ' 125-128.
- 59 על הקונפליקט בין בובר לדינור ראו: דניאל מרום, 'הגותו ופועלו של בן-ציון דינור כמחנך',

מילת המפתח בהקשר זה, החוזרת בכתביו של דינור שוב ושוב, היא 'הנחלה'.⁶⁰ ההנחלה היא התהליך בו המדינה מעבירה את הערכים שלה אל האזרחים, והיא היתה יסוד חשוב בהגותו של דינור.⁶¹ דינור חיפש 'דרכים חדשות אל ההמונים' כדי 'להחדיד בהם במוקדם את גישת החיים שלנו שהיא קשורה עם יסודות התרבות וההשכלה שלנו' (ההדגשות שלי). כמוכן, הרעיון להשתמש ב'כלים של המדינה' להנחלת תרבות זו מגלם בתוכו יחסים בעייתיים, בלשון המעטה, בין האליטה להמון. הרי התרבות המונחלת היתה תרבותו של מיעוט הולך ונכחד - אותו דור החלוצים - והיא נכפתה על הרוב מלמעלה. אולם, כאמור, הכוונה לא היתה למחוק את מגוון הזהויות של האזרחים אלא לחזק את מה שנתפס כמכנה המשותף.

לתפיסתו של דינור, ההנחלה יכולה לעבור דרך ערוצים רבים - מהרשויות המקומיות ועד לצבא - אולם המכשיר המרכזי הוא משרד החינוך והתרבות. דינור ייעד למשרד החינוך תפקיד כפול: 'שירות לסיפוק צורכי האזרחים בחינוך ילדיהם' ו'בחנינת כינונו של החינוך כחלק אורגני של המדינה בהתאם למשימותיה הנתונות בעצם הווייתה'.⁶² כלומר, לצד המחויבות הסוציאלית למען האזרח ינצל המשרד את מערכת החינוך לצורכי המדינה. במובנה הבסיסי ביותר, טובתה של המדינה היא ציות של האזרחים: 'האזרח צריך להיות מכוון לנכונות לקבל את חוקי המדינה, כי אין היא יכולה להתקיים אם יהיה עליה להצמיד ליד כל אזרח שומר, ולכן משימתו הראשונה של משרד החינוך היא 'להנחיל את יסודות האזרחות'.⁶³ אך מעבר לצייתנות הבסיסית, ההכרחית לקיומה של כל מדינה מודרנית, המדינה יכולה להשתמש בחינוך כדי לעצב את דמותו של האזרח לטובת מטרתיה ארוכות הטווח. 'יצירת תרבות ישראלית - ערכים, מסורת, אחווה - והנחלתה לכל אחד ואחת מאזרחי ישראל ליצירת המשכיות לאומית' צוינה כמשימתו ה'לאומית'

- עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000, עמ' 156-183. ליחסיו של בובר עם בן-גוריון, אשר הציג במידה מסוימת עמדה דומה (אך לא זהה) לזו של דינור, ראו: Maurice Friedman, *Martin Buber's Life and Work*, Wayne State University Press, Detroit, MI 1988, Chapter 14: 'Buber versus Ben-Gurion' למשל: '[יש] להנחיל לעם [...] חלק מינימלי, יסודי ומגובש של תרבות ישראל', של קשר עם הארץ, של הכרת העבר הישראלי והתרבות הישראלית; 'צריך למצוא דרך להנחיל לעם לא 'יצירות גרידא ולא ידיעתם של סופרים, אלא תמצית עמדתו הרוחנית של ישראל בעולם, לערוך מעין כינוס כזה ולהנחילו לעם'. 'הרצאת שר החינוך והתרבות על החינוך הממלכתי', 11.2.1953, עמ' 4, א"מ, כ-66/10.
- 61 מרום, 'הגותו ופועלו של בן-ציון דינור כמחנך', עמ' 93-133.
- 62 'פעולות משרד החינוך והתרבות, דברי שר החינוך והתרבות פרופ' ב. דינבורג ב"קול ישראל"', 21.4.1952, עמ' 1, א"מ, ג-808/1.
- 63 'הרצאת שר החינוך והתרבות על החינוך הממלכתי', 11.2.1953, עמ' 5, א"מ, כ-66/10.

תרבותית' של משרד החינוך בראשותו של דינור, לצד המשימה הכלכלית-משקית והמשימה המדינית-ביטחונית.⁶⁴ ציון שלוש המשימות האלה בשורה אחת מדגישה את החשיבות הקונקרטית שראה דינור בתרבות, כחלק חיוני מהצלחתה החומרית של המדינה.

את השימוש במכשירי המדינה להנחלת תרבות לשם יצירת אחדות מלאכותית יש לראות כחלק מהתפיסה הרחבה יותר של הממלכתיות. מי שעיצב את התפיסה הזאת בשנותיה הראשונות של המדינה היה העומד בראשה, דוד בן-גוריון. כפי שמראה ניר קידר במחקרו, בן-גוריון הוא שטבע את המושג 'ממלכתיות' בעברית במשמעותו הנוכחית, בתרגום מהביטוי הרוסי ל'מדינה'.⁶⁵ מתוך התחקות אחר שורשיו הרוסיים של המושג קידר קושר בין האידאולוגיה של בן-גוריון ובין הסביבה הפוליטית שממנה הוא הגיע, ולמעשה ממנה הגיע גם דינור. במקור ציין המושג את כלל המוסדות והמנגנונים של המדינה הרוסית, הן בתקופה האימפריאלית הן בתקופה הסובייטית. תאורטית הוא טומן בחובו ערכים של קדמה ואוניברסליות, כאשר ה'ממלכה' הרוסית נתפסה 'כאמצעי לאחד את ההמונים של האימפריה הרב-לאומית העצומה לכדי קולקטיב אורחי מודרני על-לאומי'. אולם בפועל, במציאות הרוסית הרב-לאומית והרב-תרבותית, הסתיר המושג 'ניסיונות כוחניים של שלטון מרכזי לכפות סטנדרט לשוני ותרבותי רוסי אחיד במדינה הענקית'. כלומר, לפי קידר, הממלכתיות מכילה את הקונפליקט של מדינה מודרנית המתמודדת עם אוכלוסייה רב-תרבותית.

הקונפליקט הזה יובא גם למדינת ישראל, שהתברר כי לא תיתכן בה חפיפה בין 'מדינת היהודים', 'העם היהודי' ואוכלוסיית הארץ. על כך נוספה ההגירה הבלתי פוסקת של יהודים מקבוצות שונות, שהוזכרה כבר לעיל. לכן תודעת ריבונות קולקטיבית היתה התנאי ההכרחי לקיומה של המדינה לאורך זמן. אף שהתודעה הזאת הגיעה מאותו 'סוד אליטיסטי מחנך', בן-גוריון התעקש כי עליה 'להתנחל בלבבות האזרחים כולם': 'מדינה אינה ענין חיצוני בלבד, מסגרת, שלטון, מעמד בינלאומי, ריבונות, צבא; המדינה אינה קיימת ושרירה כל עוד אינה שרויה בלב העם, בנפשו, בהכרתו. מדינה - היא הכרה והרגשה של אחריות וזיקה ממלכתית של כל אישי העם, של כל אזרחי המדינה'.⁶⁶ גם אם היו בן-גוריון ודינור חלוקים בנושאים רבים, בנקודה זו הם הציגו תמימות דעים.

64 שם.

65 ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ויד יצחק בן-צבי, קריית שדה בוקר 2009, עמ' 33-34.

66 שם, עמ' 79.

הן דינור הן בן־גוריון האמינו כי זה תפקידה של המדינה, באמצעות מוסדותיה, להנחיל תרבות לעם. אך דינור הבין היטב כי 'החינוך והתרבות הם פעולות שבידי הממשלה והשלטון ניתנת רק אפשרות של הקמת מסגרות, בעוד התוכן הוא יצירת העם, מחשבות הציבור והרגשותיו'.⁶⁷ על כן הוא הציע איחוד כוחות של המדינה עם הכוחות יוצרי התרבות, 'שיתופם של אנשי הרוח במדינה': 'רק המדינה יכולה לעשות זאת, והיא לא תוכל לעשות זאת אלא בעזרתם המתמדת והמאורגנת, המחושבת והמתוכנן[ת] של אנשי הרוח בישראל'.⁶⁸

ואכן המדינה ייעדה לאנשי הרוח תפקיד מכריע. בן־גוריון הציב את 'אנשי המדע, המחקר הספרות והאמנות' כאחד מ'שלושה כוחות הפועלים במדינת ישראל הרומזים ברור על היכולת המוסרית והאינטלקטואלית בתוכנו', לצד ההתיישבות העובדת וצבא ההגנה לישראל.⁶⁹ בחזונו של בן־גוריון מילא האינטלקטואל תפקיד מכריע במדינה, והוא ציפה ממנו שיסייע למאמץ הלאומי: 'מן המדען הוא ציפה לחקור את סודות הטבע, כדי לסייע בהתגברות על המחסור במשאבים טבעיים; הפילוסוף היה אמור לחשוף ולטפח את כוחות האנוש הגנוזים בעם; חוקר המקרא היה אמור לספק את ההשראה לבניין האומה, באמצעות חשיפתם של קשרים בין ההווה לעבר המקראי; והסופר היה אמור לכתוב את היצירה האפית הגדולה של התקופה'.⁷⁰ כל שנותר למדינה הוא לרתום את כוחם. יש לציין כי התפקיד שייעד דינור לאנשי הרוח היה תקף גם ללא ההנחיה מן המדינה. גם שנים לאחר שסיים את תפקידיו הציבוריים, בשעה שהיה מודאג מהלכי הרוח בחברה הישראלית ערב מלחמת ששת הימים, פנה דינור על דעת עצמו לקבוצה של אנשי רוח 'כדי שתפעל ותעשה למען העלאת דמותו הרוחנית והמוסרית של הציבור בישראל'.⁷¹

רעיונות אלו, אם כן, היו משותפים לדינור, בן־גוריון והוגים פוליטיים נוספים מתקופתם. אלא שרעיונותיהם מעולם לא הוגבלו למחוזות התאוריה. אדרבה, ניצבה לפנייהם אפשרות יוצאת דופן למימוש חזונם. צבי צמרת מציין את התכניות שהציב לעצמו דינור ערב הפלגתו מאודסה: מדהים לראות את כמות המפעלים המדעיים

67 'פעולות משרד החינוך והתרבות, דברי שר החינוך והתרבות פרופ' ב. דינבורג ב"קול ישראל"', 21.4.1952, א"מ, ג-808/1.

68 דינור, 'בין המדינה ובין אנשי הרוח', בן־ציון דינור: כתבים ישנים וגם חדשים, עמ' 362-363.

69 מיכאל קרן, בן־גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה, המרכז למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1988, עמ' 68.

70 שם, עמ' 18.

71 שמואל אטינגר, 'בן־ציון דינור, האיש ופועלו ההיסטורי', בתוך: בן־ציון דינור, דורות ורשומות: מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, מוסד ביאליק, ירושלים 1978, עמ' 17.

שהתגבשו בראשו באותה תקופה, החל בהקמתה של חברה היסטורית עברית וכלה בייסוד ארכיון מרכזי.⁷² ואכן, מרגע שהגיע דינור לארץ ישראל הוא החל בהגשמת תכניותיו. בין השאר ייסד את החברה ההיסטורית הישראלית ואת כתב העת ציון, את הארכיון הכללי לתולדות ישראל, את הכינוס העולמי למדעי היהדות והרשימה עוד ארוכה. אך לא אתעכב כאן על המפעלים המדעיים והחינוכיים האלה, שכן באוקטובר 1951 - עת נתמנה לשר החינוך והתרבות השלישי של מדינת ישראל - נקרתה לפניו הזדמנות להוציא לפועל את תכניותיו בקנה מידה גדול בהרבה.

דינור נבחר לתפקיד שר לאחר מותו הפתאומי של דוד רמז, שר החינוך השני של מדינת ישראל. בקדנציה הקצרה שלו ניסה רמז, שהיה חבר מפלגה ופקיד ממשלתי יותר מאשר איש חזון, להתמודד עם הכאוס שהשאיר אחריו שר החינוך הראשון זלמן שזר. כמו דינור גם שזר נבחר לתפקיד על סמך פעילותו האינטלקטואלית ומעמדו הרם בקהילה, אלא שהתקשה במעבר מעולם הרוח לפוליטיקה. בניגוד אליו התגלה דינור כאיש ביצוע מעולה ותקופת כהונתו - מ'1951 עד 1955 - היתה מהקריטיות בעיצוב החינוך והתרבות של מדינת ישראל.

ניכר כי דינור פעל רבות לבנייתו הארגונית של המשרד: לצד ניסוח משימותיו וניהולו השוטף הוא הקים אגפים ומחלקות ויזם יזמות רבות. צמרת מתאר כיצד הוא 'סיהר' את המשרד משליטה מפלגתית ופעל לחיזוק כוחו הריכוזי, ליצירת 'מוסד עליון של קבע, כעין פרלמנט לתרבות וחינוך';⁷³ בשל תאוותו זו לריכוז סמכויות צמרת מכנה אותו 'צנטרליסט כפייתי'. אולם הריכוזיות הפנים-משרדית היתה רק צעד בדרך לריכוזיות חיצונית. ביטויה המובהק של גישה זו, ומפעלו הזכור ביותר של דינור כשר, היה חוק החינוך הממלכתי מאוגוסט 1953 אשר ביטל את השתייכותם של בתי הספר לזרמים פוליטיים ודתיים והבטיח שכולם 'יהיו שייכים למשרד החינוך והתרבות'.⁷⁴

כפי שעולה משמו, חוק החינוך הממלכתי היה ביטוי מובהק לאידאולוגיה הממלכתית שהוזכרה לעיל. הוא נועד לתת למדינה מונופול על החינוך תוך כדי הפקעתו מתנועות פוליטיות ודתיות שונות, ומבחינה מעשית הוא היה עתיד לאפשר למדינה להנחיל את ערכיה בצורה אחידה דרך מערכת החינוך.⁷⁵ על חוק זה

72 צמרת (לעיל הערה 48), עמ' 324.

73 שם, עמ' 328.

74 'הרצאת שר החינוך והתרבות על החינוך הממלכתי', 11.2.1953, עמ' 3, א"מ, כ-10/66.

75 דיון ממצה על החינוך הממלכתי על רקע הגותו של דינור אפשר למצוא אצל מתי דוידסון, 'לידתו ויישומו של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג - 1953: פוליטיקה וחינוך במדינת ישראל בתקופתו של בן ציון דינור, 1951-1955', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002. ראו בייחוד הפרק השישי: 'בן ציון דינור - עולמו הרוחני של אדריכל החינוך הממלכתי'.

נוספו חוקים ומפעלים רבים אחרים שיישמו את הגותו של דינור בשדה הפוליטי. כך, למשל, הוקמה ב'1952 המועצה להשכלה גבוהה, אשר הפקידה את הפיקוח על המחקר האוניברסיטאי בידי המדינה,⁷⁶ ו'חוק זיכרון השואה והגבורה' מ'1953 היה צעד מובהק לניכוסו של מפעל זיכרון בידי המדינה, מפעל שהיה לאבן המסד של התודעה הלאומית הישראלית.

זהו ההקשר האידאולוגי והמעשי שבו יש לראות גם את פרס ישראל. כפי שיטען החלק הבא, הפרס היה ערוץ נוסף להנחלה של תרבות, סמלים וערכים מן המדינה אל העם. החוליה ששימושה להעברתם היתה אנשי הרוח, אשר השתתפו בו באופן פעיל כשופטים או באופן סביל כזוכים. כפי שרמזו הפרק הראשון, ועל פי תפיסתו של דינור שתוארה לעיל, התהליך הזה דרש שיתוף פעולה הדוק בין אנשי הרוח והמדינה. שיתוף פעולה זה הוא שיעמוד במרכז הפרק הבא, בהיותו חלק מתופעה רחבה יותר המאפיינת את התקופה.

המדינה ואנשי הרוח: שיתוף פעולה לבניין האומה

עד כה נותחה בקצרה הגותו של דינור ופעילותו הפוליטית. אולם יש לזכור כי הרבה לפני שהיה לפוליטיקאי היה דינור בעצמו איש רוח. אמנם לא עלה בידיו להשלים את לימודי הדוקטור, אך עוד בהיותו באודסה השתלב באינטליגנציה היהודית המקומית בהנהגתו של חיים נחמן ביאליק. ב'1921 עלה על סיפון 'אניית הסופרים' יחד עם אנשי רוח כמו יהושע רבניצקי ואלתר דרויאנוב והפליג לארץ ישראל.⁷⁷ תחילה שימש מורה ומנהל בבית המדרש למורים, ולאחר מכן הקים עם יצחק בער את החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית.⁷⁸ כל אותה העת עסק בפעילות אינטלקטואלית - ב'חברה הארץ ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה', בכתב העת ציון או במסגרות אחרות. פעילותו המדעית חסרת הלאות של דינור זכתה למחקר רב והוא עודנו מוגדר,

76 דינור הסביר אותה בכך ש'אין כיום בעולם התפתחות מדע בלי השתתפות ממשלה [...] הממשלה משתתפת בתקציב בתי הספר הגבוהים, ודעתה קובעת'; 'לא ייתכן שארגון המדע בארץ ייעשה על-ידי אנשים פרטיים, ושהממשלה האחראית על כל הארץ, לא תוכל להשתתף בתכנון ההשכלה הגבוהה'; 'זעדת משנה לעניני המועצה להשכלה גבוהה', 20.1.1953, עמ' 8, א"מ, כ-76/3.

77 צמרת (לעיל הערה 48), עמ' 324.

78 יהושע בן-אריה, 'חקירת ארץ ישראל באוניברסיטה העברית', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, מאגנס, ירושלים 2005, עמ' 364-365.

לטוב ולרע, 'ההיסטוריון הלאומי'.⁷⁹ בלי להיכנס לעומק הפולמוס סביב עבודתו האקדמית,⁸⁰ כאן יצוין רק שזו השתלבה בחזונו והתגייסה לניסיון לאחד את העם תחת זהות, מסורת ותרבות אחת: 'אין אפוא לראות בנפרד את דינור ההיסטוריון ודינור איש המעשה הלאומי'.⁸¹ הפעילות המדעית של דינור הפכה אותו לאינטלקטואל במובן הרחב של המושג, ואם להוסיף לחקירה המדעית הטהורה גם את מעמדו ביישוב והפעילות הציבורית האנרגטית שלו, הוא היה בהחלט גם אינטלקטואל במובן הצר יותר, כאחד מאותם 'משכילים יוקרתיים, בעיקר מתחום מדעי הרוח או הספרות, שחורגים מעיסוקיהם המקצועיים הספציפיים ופונים לציבור הרחב, או לשלטון, חמושים בעמדה פוליטית-מוסרית מוצהרת'.⁸²

אם כך, משהצטרף לממשלה אפשר לראות בדינור אינטלקטואל שחצה את הקווים.⁸³ מבין שתי האפשרויות שניצבו לאינטלקטואל היהודי ערב קום המדינה - 'לשמור על מעמדו כהומניסט ביקורתי [...] ולהשקיף מבחוץ על המאמץ הלאומי; או לעלות ארצה ולהתמזג בה עם האגרוף הקמוץ של מדינת הלאום'⁸⁴ - דינור בחר

79 על כתיבתו ההיסטורית של דינור ראו: אטינגר (לעיל הערה 71); אריאל ריין, 'היסטוריון בבינוי אומה: צמיחתו של בן ציון דינור ומפעלו ביישוב', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000; מאירס (לעיל הערה 58).

80 עוד בתקופתו זכה דינור לביקורת מסוימת על ההיסטוריה האמנוציולנית והאידיאולוגית שכתב, למשל מפי גרשם שלום ותלמידו שמואל אטינגר. אך היו אלו 'ההיסטוריונים החדשים' שתקפו אותו בחריפות בטענה שהמציא את הנרטיב ההיסטורי שלו ליצירת תודעה לאומית מלאכותית, ועל כך ראו לדוגמה: אורי רם, 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הצינונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי; בן-ציון דינור וזמנו', בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1996, עמ' 126-159; רז'קרוצקין, 'ייצוגה הלאומי של הגלות'. אריאל ריין חתה ביקורת זו בטענה שדינור שחזר תודעה קדם-לאומית קיימת במונחים של לאומיות מודרנית. עוד על הפולמוס ראו: מור אלטשולר, 'כנגד כל הסיכויים: על המחלוקת בין בן-ציון דינור לגרשם שלום בשאלת המשיחיות בראשית החסידות', בתוך: יוסף דן (עורך), ספר זיכרון לגרשם שלום במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל), ב, מאגנס, ירושלים 2007, עמ' 3-5.

81 אטינגר (לעיל הערה 71), עמ' 18.

82 זנד, האינטלקטואל, האמת והכוח, עמ' 16-17.

83 לפי הגדרה אחת המונח כבר כולל בתוכו את אותה חציית קווים, כאשר 'אינטלקטואל' נתפס כבר-סמכא בשדה אחד (כמו מדע או אמנות) המשתמש בסמכות שלו בשדה אחר (למשל בפוליטיקה).

84 מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, רמות, תל אביב 1991, עמ' 7.

בשנייה. והוא לא היה לבד: בדיקה קצרה מגלה כי המעורבים האחרים בייסוד פרס ישראל, העשויים להצטייר כעובדי מדינה טכניים, היו למעשה אנשי רוח בעלי רקע אקדמי.⁸⁵ כפי שמסכם זאת מיכאל קרן, התופעה לא הוגבלה לפקדי משרד החינוך אלא חבקה את ההנהגה הפוליטית כולה: 'העילית הפוליטית, שמקורותיה היו נעוצים ברוב המקרים במזרח אירופה, היתה בעצמה מעין אינטליגנציה בעלת מודעות רבה לזיקה שבין פעולה לבין דעת'.⁸⁶

למעשה, עד קום המדינה היה הגבול בין פוליטיקאים לאנשי רוח ברור עוד פחות. בהיעדר מוסדות מדינה נותר הגבול בין יצירה תרבותית לפעילות ציבורית - כמו השתייכות מפלגתית, חברות בארגונים ציוניים וכו' - מעורפל למדי. הברית בין העילית הפוליטית, התרבותית והמדעית בשנותיה הראשונות של המדינה היתה אם כן המשכו הטבעי של המצב בתקופת המנדט.⁸⁷ היותה של ההנהגה הפוליטית בשנות החמישים מורכבת מאנשי רוח הביאה ליחסים קרובים במיוחד בינה ובין אנשי הרוח שפעלו מחוץ לה. לכך נוספו גם אינטרסים של תלות הדדית. במובן הבסיסי ביותר, השלטונות הפוליטיים, ובוודאי במדינה צעירה וחסרת ביטחון, 'זקוקים ללגיטימציה הבסיסית ולתמיכה שאינטלקטואלים [...] יכולים להעניק להם'.⁸⁸ שנית, כפי שמציין קרן, בתקופה זו זיהתה ההנהגה ירידה בביקוש לעבודה העברית המסורתית - החקלאות וההתיישבות - לעומת צורך הולך וגדל בכוח אדם משכיל ומוכשר, ב'פרולטריון של עובדי רוח';⁸⁹ המדינה, שהכירה בתרומתם המקצועית של אנשי מקצוע לבניין החברה, ביקשה לרתום את כישוריהם, כפי שעשו מדינות צעירות אחרות.⁹⁰ בתמורה לתרומות אלו היא הציעה להם קרבה למרכזי הכוח וההשפעה, והם לא הצליחו לעמוד בפני הפיתוי: 'האינטליגנציה חיפשה ללא הרף את קרבתה של העוצמה הפוליטית, שנתפשה בשנות החמישים, בצדק, כנמצאת במפלגה', מה שגרם לה 'להסתופף במסדרונות העוצמה כדי

85 אפרים אורבך, ששימש מרצה בחוג לתלמוד בד בבד עם עבודתו במשרד החינוך, 'נודע לא רק כחוקר מזהיר וכדמות מרכזית בעשייה המדעית בארץ, אלא גם כדמות ציבורית מוסרית מן המעלה הראשונה' (עודד עיר-שי, 'זכרון לראשונים: אפרים אלימלך אורבך', קתריס, 13 [2010], עמ' 3). הדבר נכון גם לאליעזר ריגר, שהיה מורה ומרצה לחינוך, ובוודאי גם למרדכי ארדון, צייר וראש בית ספר לאמנות.

86 קרן, בן גוריון והאינטלקטואלים, עמ' 19.

87 על הברית בין המדינה למדע ראו: משה ליסק ואורי כהן, 'האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי הגומלין בין הקהילה האקדמית למוקדי כוח פוליטיים', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 1-27.

88 שמואל נח אייזנשטדט, אינטלקטואלים ומסורת, עם עובד, ירושלים, 1973, עמ' 20.

89 קרן, העט והחרב, עמ' 76.

90 מיכאל קרן, 'האינטליגנציה בישראל והממסד הפוליטי', הציונות, יד (1989), עמ' 243.

להקים אוניברסיטאות, להשיג תקציבי מחקר וכדומה'.⁹¹ ברוח זו, קרבת היתר התקיימה גם בין חתני פרס ישראל, השופטים והפוליטיקאים. על כך יעידו הפניות האישיות והבלתי רשמיות של דינור לשופטים, לזוכים ולמוזמני הטקס, וכן השיבוץ של אנשי משרד החינוך בוועדות השופטים, שהוזכרו בפרק הראשון. למעשה, על אף תפקידו הפוליטי, דינור מעולם לא ניתק את קשריו עם האקדמיה; לרגל יום הולדתו ה־70 החליטה האוניברסיטה העברית לערוך 'מסיבה לכבודו מטעם האוניברסיטה', וזאת בשעה שהוא מכהן כשר חינוך.⁹² מסיבות מסוג זה, שבהן התחככו שתי הקבוצות זו בזו, ליוו גם את פרס ישראל. לאחר חלוקת הפרסים של 1953 דווח על 'מסיבה לחתני פרס ישראל' לספרות ולמדעי החברה, שערכה מועצת פועלי תל אביב בבית ברנר,⁹³ ואילו בשנה שאחריה נערכה מסיבה בביתו של בנימין מזור, נשיא האוניברסיטה העברית. יש להניח כי מזור יזם את האירוע מכיוון שחמישה מבין הזוכים היו אנשי האוניברסיטה העברית. אך הזוכים לא היו המוזמנים היחידים: דינור הוזמן לשאת דברים במכתב פורמלי למחצה,⁹⁴ ולפי דיווח בעל המשמר נכח במסיבה גם ראש הממשלה משה שרת.⁹⁵ בחינה קצרה של רשימת הזוכים בפרס מחזקת את הטענה הזאת. במהרה מתברר כי מבין 30 השופטים ששפטו ב־1953, יותר ממחצית היו עתידיים לזכות בפרס ברבות הימים, וכך גם שניים ממארגני הפרס המרכזיים באותה שנה: אורבך וארדון. דינור, מייסדו של הפרס, עוטר בעצמו בשני פרסי ישראל, ובן־גוריון, שהפרס נוצר במידה מסוימת ברוחו, זכה גם הוא בפרס (שסירב לקבלו), ואף התבשר על כך אישית מפי דינור.⁹⁶ אורבך, שארגן את הפרס ולימים אף זכה בו, גם התמנה להיות שופט בוועדת הפרס למדעי היהדות ב־1954; דינור לא ראה את הדבר כמגונה, אלא אף שיבח אותו באמרו: 'ניסיוןך במפעל הפרסים יתרום תרומה חשובה'.⁹⁷ אלו הם ביטויים לטשטוש הגבולות בין אנשי הרוח שבשלטון לאנשי הרוח ש'בשטח'. המארגנים, השופטים והזוכים בפרס ישראל, שהגיעו כולם מאותה קליקה חברתית, חברו לקבוצה אחת. הפרס מצטייר כדרכה של אותה קבוצה לתגמל את עצמה, גם אם לא במודע: מי שהשתתף בארגון או בשיפוט תגמל את עמיתיו אנשי הרוח, והיה יכול לצפות שיתוגמל באותו אופן בעתיד.

91 קרן, העט והחרב, עמ' 81-82.

92 'קטע מתוך פרוטוקול ועדת הקבע של הוועד הפועל מס' 192 מיום 22.11.53, שמואל הוגו ברגמן, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק II.

93 'מסיבה לחתני פרס ישראל', דבר, 14.6.1953.

94 ב' מזור אל ב' דינור, 13.5.1954, א"מ, גל-2821/12.

95 'מסיבה למקבלי פרסי ישראל', על המשמר, 23.5.1954.

96 ד' בן־גוריון סירב לקבל את פרס ישראל', דבר, 17.4.1968.

97 ב' דינור אל ד"ר א' אורבך, 4.1.1954, א"מ, גל-2821/12.

התגמול ההדדי לא נבע רק מקרבתם הפיזית, ממוצאם מאותה שכבה חברתית או מאינטרסים חומריים. הוא ניתן על שיתוף פעולה סביב מטרה דומה. כפי שהדגים הפרק הקודם, דינור ייעד לאנשי הרוח תפקיד חשוב בבניין האומה: את כינון התרבות שלה. לפיכך הוא הציע לכונן גוף ו'להטיל [עליו] עבודה: לתכנן את עבודת הרוח, את שיתוף העבודה בין המדינה ובין אנשי הרוח'.⁹⁸ לפחות מקצת מאנשי הרוח עננו למשימה הזאת והזדהו עמה. במפגשיו של דינור עם ביאליק באודסה, השניים 'עסקו בתכנון צורתיה ותכניה העתידיים של התרבות העברית בארץ ישראל'; ולפי יעקב שביט, כאשר דיבר ביאליק על תרבות מתוכננת הוא התכוון לכך, פשוטו כמשמעו, 'שאת התרבות הלאומית צריכים לכוון [...] באופן שיטתי ומאורגן על פי אידאה מנחה'.⁹⁹ על כך יכול היה דינור להתגאות ש'אין כמעט בארץ מפעל מדעי וספרותי בעל ערך שאין אנו שותפים לו'.¹⁰⁰

אולם היה גם מי שהתחלחל לנוכח הרעיון. דינור הביא בזיכרונותיו את התנגדותו של מרטין בובר למפעלי התרבות שלו: לפי בובר 'הכלל הפועל בתחומי התרבות [...] צריך להיות בלתי תלוי, כלל, שקם מתוך צירוף מרצון של יחידים, ולא כלל כפוי מלמעלה, ובוודאי לא כלל של מדינה. המדינה גם לא צריכה להקים בעצמה גופים כאלה, היא רק צריכה ליצור בארץ אקלים שבו יהיה הד "ווקרא זה אל זה"'. בובר הכריז: 'אני מעולם לא עסקתי, ולא אוכל לעסוק בעבודת תרבות וחינוך מטעם המדינה וכשליח המדינה'.¹⁰¹ בפגישה עם דינור, בן-גוריון ואנשי רוח נוספים ב-1949 חזה בובר שחורות לעתיד 'הקיום שברוח' על רקע המדיניות הקיימת בנושא התרבות: 'צפויות לנו סכנות איומות, מבחינת הקשר הלקוי בין חבורה לחבורה, ועוד יותר מבחינת הקשר הלקוי שבין איזו מן הקבוצות החדשות לבין העם המתהווה'.¹⁰² אנשי רוח אחרים שזכו בפרס ישראל דווקא קיבלו על עצמם את התפקיד שייעדה להם המדינה, וכמה מהם ביטאו זאת בנאומי הזכייה שלהם. כך, בשנת 1955 תיאר זלמן שניאור את מצבם הרע של הסופרים עד קום המדינה, כאשר עוד לא הוכר 'החלק רב-המשקל, שסופרי ישראל ומשורריה השקיעו בתחיית הלאום', ובירך על ה'הודאה [ה]מדינאית בספרות העברית ובסופריה [...] [ש]סללו את הדרך

98 דינור, 'בין המדינה ובין אנשי הרוח', בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים, עמ' 362.

99 מצוטט אצל: ריין, 'היסטוריון בבינוי אומה', עמ' 100.

100 'פעולות משרד החינוך והתרבות בשנת התקציב 1955/56', עמ' 3, א"מ, כ-31/1.

101 מצוטט אצל: מרום, 'הגותו ופועלו של בן-ציון דינור כמחנך', עמ' 180-181.

102 מצוטט אצל: דוד אוחנה, משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים, בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, מכון בן-גוריון לחקר הציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2003, עמ' 75.

המובילה ציונה ואל שחרור עם־ישראל.¹⁰³ נתן רוטנשטרייך הודה על כך שהמדינה 'מכבדת ביומה שלה יצירות מתחומים שונים של הכוח היוצר האישי'.¹⁰⁴ שאול אדלר, בנאומו ב־1957, בירך על כך ש'המדינה רואה ביצירות נכס חשוב ומקדם בתרבות ישראל, וכולנו מתפללים שיהיה בכוחנו לגמול למדינה בעתיד ערכים נוספים'.¹⁰⁵ אברהם שלונסקי אף הוסיף כי 'הפרס שקבלנו אינו מתן שכר אלא מתן עול, כביכול חתמנו עתה על שטר התחייבות מוגדלת: לתת ביתר שאת את חילנו לעם שבחר בנו'.¹⁰⁶ דברים אלו ממחישים היטב את הברית בין המדינה והרוח כפי שהיא נכרתה ואושרה מדי שנה בטקס הענקת הפרסים, כאשר אנשי הרוח הזוכים מתוגמלים בידי המדינה על תרומתם לבנייתה. כפי שהיטיבו הזוכים לתפוס, לבד מהתגמול שהפרס מתגמל אותם על פעילותם עד כה, ומעודד אותם להמשיך בעשייתם, הוא מקרבם אל המדינה ומחייבם אליה.

פרס ישראל מצטייר, אם כן, כמכשיר של המדינה לרתום לצדה את אנשי הרוח; מעין חיבוק דב שתגמל אותם וקשר אותם אליה. הוא הצטרף ל'מערכת שלמה של מועצות לענייני החינוך והתרבות' שדינור ראה לנגד עיניו,¹⁰⁷ ובמסגרתן משתתפים אנשי רוח בבניין האומה. שיתוף הפעולה כלל את כינונה של 'מועצה עליונה לענייני תרבות באישורה של הממשלה שבה משתתפים מכל חוגי הישוב - הרשויות המקומיות, אנשי מדע, הספרות, האמנות וההוראה - שבה מבררים ודנים על פעילויות התרבות בארץ בכל השטחים'. דינור אף הציע לבובר לעמוד בראשה, אך זה סירב. את ראשיתו של שיתוף הפעולה הזה אפשר למצוא עוד לפני מינויו של דינור לשר. במארכ 1949, במה שזכה לכינוי 'מפגש הסופרים', התייצבו לפי קריאה 35 מבכירי אנשי הרוח הישראלים במשרד ראש הממשלה בן־גוריון, כדי לדון על יחסיהם העתידיים עם המדינה: מהו תפקידו של הסופר בבניין הארץ, וכיצד תוכל המדינה לעודדו.

פרלמנט, צבא, סנהדרין: היבטיו הסמליים של פרס ישראל

הרעיונות שעלו ב'מפגש הסופרים' ב־1949 - מפגש פסגה ראשון של העילית הפוליטית והתרבותית בארץ - מובילים אל הדיון במשמעותו הסמלית של פרס

103 זלמן שניאור, 'דבר למתן הפרס הספרותי וליום העצמאות', 1955, עמ' 1, א"מ, גל-2822/13.

104 נתן רוטנשטרייך, 'פרסי־ישראל, תשכ"ג (דברים בשם חתני הפרס)', 1963, שם.

105 שאול אדלר, 'דברי פרופ' שאול אדלר בשעת קבלת "פרס ישראל" לשנת תשי"ז', 1957, שם.

106 אברהם שלונסקי, 'פרסי ישראל, תשכ"ז (דברים בשם חתני הפרס)', 1967, שם.

107 'פעולות משרד החינוך והתרבות, דברי שר החינוך והתרבות פרופ' ב. דינבורג ב"קול ישראל"', 21.4.1952, א"מ, ג-808/1.

ישראל. בפגישה הזאת העלו הסופרים הצעות מעשיות שונות כדי 'להזרים זרמי רוח בקרב האומה'. בחינה של כמה מההצעות, על אף שהועלו עוד לפני שפרס ישראל נהגה, חושפת את האופן שבו שאפה ההנהגה לעצב סמלים חדשים למדינה המתהווה - סמלים שעמם נמנה גם פרס ישראל. באותו מפגש, למשל, הציעו לא פחות משלושה משתתפים להקים פרלמנט של סופרים, 'שיהיה המקבילה הרוחנית לפרלמנט המדיני הקיים'.¹⁰⁸ הסופר אשר ברש הציע את הקמתה של 'המועצה לתרבות הרוח'. לנגד עיניו הוא ראה מועצה המורכבת מ-13 אנשי רוח - ארבעה סופרים, שני הוגי דעות, שני היסטוריונים, ארבעה אמנים ומחנך אחד - אשר תמונה בידי שר החינוך והתרבות, כלומר המדינה, תכלול שני נציגי ממשלה, ותהיה בעלת תפקיד מעשי בעיצוב רוחה של האומה. בכך הוא למעשה חזה במידה מסוימת את פרס ישראל: הרכב הזוכים, בחירתם, גם אם בצורה עקיפה, על ידי המדינה ואחריותם התרבותית - מאפיינים אלו מאפשרים השוואה סמלית של הפרס עם אותו 'פרלמנט רוחני'.

משתתף אחר ב'מפגש הסופרים' כינה את אותה מועצה תאורטית 'צבא מרכזי של אנשי הרוח בישראל'. ההשוואה הזאת בין העצמה הצבאית והרוחנית מצאה ביטוי גם בפרסי ישראל. את הענקת הפרסים בטקס הממלכתי של יום העצמאות אפשר לראות כמפגן כוח משלים למצעדים הצבאיים של התקופה; כפי שניסח זאת אורבך, הפרס ישתף את העם 'מדי שנה בשנה לא רק במצעד הצבאי, אלא גם במצעד הישגי הספרות, המדע והאמנות בישראל'.¹⁰⁹ כך גם הנשיא יצחק בן-צבי, במכתב שכתב לדינור בקשר לפרס, ציין כי 'גורל המולדת ועתידה תלויים בהתקדמות כוחותינו הרוחניים והטכניים ובקצב התפתחות כוחותיה הנרדמים על-ידי בניה-בונה, השבים לגבולם אחר עשרות דורות'.¹¹⁰ למעשה, העצמה הרוחנית והצבאית נקשרו זו בזו עד כדי כך שהיה מי שקרא להכניס גם את 'המדע הצבאי' אל רשימת הפרסים, שהרי גם הוא בוודאי 'תרם תרומה כל שהיא לקיום יום העצמאות'.¹¹¹ אפשר לקשור את ההתבטאויות האלה לאופייה המיליטריסטי של החברה ההיא, אך אולי מוטב דווקא לאופייה ההומניסטי: כפי שהבהיר דינור, ללא הרוח לא תהא העצמה שלמה. באותו הקשר יש לציין גם את החשיבות הרבה, שהתבטאה בעיקר בעיתונים, אשר נקשרה לעצמה כלפי חוץ: הרצון להוכיח את הלגיטימיות של המדינה החדשה על ידי הכרה של שאר המדינות בעצמתה התרבותית.¹¹²

108 קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, עמ' 116.

109 ד"ר א' אורבך אל שר החינוך והתרבות פרופ' ב"צ דינור, 21.1.1953, א"מ, גל-2821/12.

110 יצחק בן-צבי אל פרופ' ב"צ דינור, 19.4.1953, א"מ, גל-2823/1.

111 יעקב אליאב אל פרסי ישראל, משרד החינוך והתרבות, 1954, שם.

112 למשל במאמרו של א' משה בעל המשמר, 23.1.1953: 'אין אנו עוד כיום פרובינציה נידחת

תחת חסות בריטית, אלא מדינה של ממש המיוצגת בכל מיני צורות במוסדות בינלאומיים.

דימוי נוסף שעלה ב'מפגש הסופרים' היה 'סנהדרין'. אם 'הפרלמנט הרוחני' אמור לנהל את חיי הרוח במובן הארצי, הפוליטי, ביטוי זה מוסיף נופך דתי מובהק. באמצעותו אנשי הרוח היושבים במועצה מושווים לאותם חכמי דת אשר סיפקו הדרכה רוחנית לעם היהודי במרוצת הדורות. נטען כי בכתיבתו ההיסטוריוגרפית ביקש דינור להבליט את מקומם של אנשי הרוח בהיסטוריה של העם היהודי.¹¹³ אולם יש להדגיש כי למרות הטרמינולוגיה, ההקשר הוא לא בהכרח דתי. דינור ראה ביסוד הדתי רק אחד מיסודות התודעה הלאומית היהודית הייחודית, גם אם יסוד משמעותי במיוחד: 'השוני העיקרי והמהותי שבין תולדות ישראל ותולדות העמים שמראשית ישראל מילאה ההכרה הדתית תפקיד מכריע בהשתייכות ישראל, בעצם ההווה הלאומית, בהשתייכותו של הפרט אל הכלל'.¹¹⁴ אולם עם הקמתה של מדינת ישראל עלה הצורך לארגן מחדש את החיים היהודיים, והיסוד הדתי - אשר ארגן את החיים היהודיים במשך אלפיים שנות גלות - התגלה כלא מספק. בהתגשותה המדינית של היהדות, עם בנייתה של מסגרת אזרחית וריבונית, דרש דינור את יצירתה של דת יהודית אורגנית ודינמית, כזו שתשלב עם שאר יסודות התודעה הלאומית, וראה במוסדות הדת הקיימים כוח שמרני מעכב.

הענקת פרסי ישראל יכולה להיראות בהקשר זה כמעין משיחה של הנהגה רוחנית כזו - סנהדרין של 'כוהני רוח' - מדי שנה. אך, כאמור, ההשוואה הדתית היא סמלית יותר מאשר מעשית. לפי דינור, הכהונה הנמשחת היא כהונה חילונית. דוגמה לכך אפשר למצוא בפנייה שקיבל מחבר הכנסת יצחק רפאל כאשר לפרס, ובה נשאל 'מה גרם לך שמשרדו יוציא את היצירה התורנית מתחום היצירה הספרותית?' ואם יש בדעת כבוד השר לתקן את המעוות בעתיד?¹¹⁵ פנייה דומה הגיעה כשנה לאחר מכן משר הדואר יוסף בורג, שביקש 'ביתר תוקף להעמיד את השאלה' ו'לעייין שנית בענין', בנימוק כי 'אלפיים שנה היתה והינה ספרות זו [התורנית] קרן יסוד וקרן קימת של חיינו [...] דורות רבים חיו לפיה ואף

והייצוג החיצוני שלנו הוא קודם-כל לפי הישגינו הפנימיים [...] בו ברגע שהפרסים נעשים ל"פרסי ישראל", פרסי המדינה, לא מן הנמנע שיעוררו סקרנות, ואולי גם קופצים לפירסום, מחוץ לגבולות ישראל. [...] הרי מתן פרס ספרותי, או מדעי, מטעם המדינה - יש בו לא רק הענקה כספית, אלא גם בבחינת ייצוג לאומי'.

113 חיים הלל בן-ששון, 'בן-ציון דינור ז"ל - האיש במחקרו', ציון, ל"ז, ג-ד (1972), עמ' 224-225.

114 דניאל מרום, 'חוקה, חיתון, חינוך: קשרי גומלין בין דת ומדינה בהגותו ובפועלו של בן-ציון דינור', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2005, עמ' 321-322.

115 שאילתא 1348, 31.5.1954, א"מ, גל-2821/12.

מתו כפקודתה ובקדושתה. ולכן ביום חגיגת תקומתנו יש לתת פרס יותר מאשר בכל שטח מדעי אחר לאותו המדע היהודי שהוא כולו טהור ואשר בלעדיו ובלי זכותו לא היינו מגיעים עד הלום.¹¹⁶ דינור, שכאמור לא היה קרוב ממנו אל הספרות התורנית, דחה בתוקף את הטענות האלה. לדידו היצירה התורנית תוכל לזכות בפרס למדעי החברה על תרומתה למשפט העברי, בפרס לספרות על סמך צורתה או בפרס למדעי היהדות על הישגה 'בשטח המחשבה הישראלית' (ההדגשה שלי) - אך את ערכה העצמאי אין זה תפקידה של המדינה לשפוט.¹¹⁷ אם כן כוחה של הדת, במקרה הזה, הוא רק ביצירת אותה לכידות סביב סמלים ומסורות משותפים.

המשותף לדימויים האלה - פרלמנט, צבא, סנהדרין - הוא הסמליות שלהם. וזהו כנראה גם תפקידו החשוב ביותר של פרס ישראל. לאחר שנטען כי הפרס מגלם ברית בין המדינה לאנשי הרוח, אפשר להשתמש במודל שהציע הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט ולפיו שתי הקבוצות שותפות 'לבניית האספקטים הארגוניים והסמליים כאחד של מיסוד מסורות'.¹¹⁸ הן משתמשות שימוש מודע בסמלים ובמיתוסים על מנת ליצור תודעה לאומית, אשר חיונית לתפקודה הטכני של מדינה מודרנית.¹¹⁹ במעמד הענקת הפרס הן המעניקים הן המקבלים שותפים 'בעיצובם של סמלי הזהות החברתית והתרבותית המשותפת, וכן בגיבוש המטרות הקולקטיביות או "ארגוניות" המוחזקות כמטרות החברה או השלטון'. אייזנשטדט הצביע על כך ש'כמומחים לסמלים ולהפעלתם' אנשי הרוח ממלאים תפקיד חיוני ב'ניסוח הממדים הסמליים של מסורות'.¹²⁰ אלא שבמעמד חלוקת פרס ישראל אנשי הרוח שמקבלים את הפרס מפיצים את הסמלים והמסורות ביצירתם, ולא זו בלבד אלא שהם הופכים לסמל - ולמסורת - בעצמם.

הענקת הפרסים בטקס ממלכתי מדי שנה נהייתה מסורת בפני עצמה. טקס חלוקת פרסי ישראל, כפי שהראה הפרק הראשון, הוכנס במודע למחזור השנה הישראלי, אשר עבר כולו תחת ידי מפעל הממלכתיות של ההנהגה הישראלית. כך הלאימה המדינה - כפי שעשו מדינות מערביות רבות - חגים יהודיים כמו חנוכה, פסח או פורים תוך כדי שעבודם לנרטיב הלאומי.¹²¹ ליום העצמאות נשמר מקום של

116 שר הדואר אל שר החינוך והתרבות, 22.3.1955, א"מ, גל-11/2821.

117 תשובת שר החינוך והתרבות לשאילתא מס' 1348 של חה"כ יצחק רפאל, 31.5.1954, א"מ, גל-12/2821. באופן דומה ענה גם מזכיר השר לפנייה נוספת בנושא: א' אבני אל אברהם רון, 30.6.1954, ש.ש.

118 אייזנשטדט, אינטלקטואלים ומסורת, עמ' 20.

119 דוידסון, 'לידתו ויישומו של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג - 1953', עמ' 170.

120 אייזנשטדט, אינטלקטואלים ומסורת, עמ' 42.

121 ראו עבודותיו של חזקי שוהם על החגים השונים, למשל: "נו... עשינו קצת מסורת":

כבוד במחזור השנתי הישראלי-ציוני, ומקום חשוב במיוחד הוא תפס בעיניו של דינור, שבמהלך כהונתו עשה מספר ניסיונות להעמיק את תוכנו באמצעות חקיקה ופעילות במשרדו, גם אם העלה חרס. דינור ראה ביום העצמאות, 'חג השחרור', את 'הצעד הראשון של הכנסת בעיצוב דמותה התרבותית של מדינת ישראל', והאמין כי 'זכותה העיקרית של הכנסת היא לקבוע את צורת החגים'.¹²² ואכן, הוא ירד עד לאחרון הפרטים של אותו חג 'מקודש': קישוט הבית, הדלקת נרות, התקבצות סביב השולחן וקריאה מתוך הגדה, אשר תיכתב 'בשיתוף מיטב כוחות האומה והספרות העברית'.¹²³ ב-1952 הוא אף יזם את הוצאתה של 'הגדת יום העצמאות' מטעם צה"ל, יצירה שנגנזה לאחר ביקורת קשה נגד הנרטיב המחולן שלה להיסטוריה היהודית. אולם שלוש שנים לאחר מכן ראתה אור חוברת חדשה, הפעם מטעם משרד החינוך והתרבות עצמו: 'מקראי חג לסעודת יום העצמאות'. בברכתו של דינור בפתח החוברת הוא שטח שוב את אותם מוטיבים טקסיים. הוא ציפה כי בסעודה זו יעלו החוגגים את זכרם של 'גיבורים וקדושים'.¹²⁴ האם התכוון גם לאותם גיבורי רוח, שזה עתה הוכתרו בטקס המשודר ברדיו?

טקס הענקת פרסי ישראל תפס את מקומו בסדר היום של יום העצמאות לצד טקסים נוספים כמו הדלקת המשואות, טקס הזיכרון לחללים והמצעד הצבאי. הפרק הראשון בחיבור זה הציג את החשיבות שנקשרה לממלכתיות של הטקס: שילובו בסדר היום הרשמי, הזמנת אישי ציבור וכן שילובם של סמלים וטקסי משנה, כמו סמל המדינה על ההזמנה ושירת ההמנון המשותפת. אורבך אף האמין ש'האזנה לנימוקי ועדות השופטים מפיהם של החשובים מבין אנשי הספרות והמדע במדינה, תכוון את תשומת לבו של הקהל לבעיות הנצח ולמאמצים הנעשים לתרום תרומה לפתרון במדינת ישראל על ידי סופרי[ה], חכמיה ואמניה'.¹²⁵ היבטים טקסיים אלו, מבחינה סוציולוגית, משמשים 'להקניית ידע ולהטמעת ערכים בחברה על ידי הדרג השלטוני; לשיקוף והבהרת הסדר החברתי-פוליטי הקיים, תוך מתן לגיטימציה לסדר

מסורת מומצאת ובעיית העבר בתרבות העברית, ראשית, 1 (2009), עמ' 308-309. ספציפית על חג העצמאות ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה: הגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1995.

122 דינור, 'בדיון על חוק יום הקוממיות', בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים, עמ' 364. שם. 123

124 'מקראי חג לסעודת יום העצמאות', אתר הספרייה הלאומית: <http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/library/Pages/BookReader.aspx?pid=949585> (אוחזר לאחרונה בדצמבר 2016).

125 ד"ר א' אורבך אל שר החינוך והתרבות פרופ' ב"צ דינור, 21.1.1953, א"מ, גל-2821/12.

זה; ולהפגנת אחדות, סולידריות ומחויבות לערכים קולקטיביים.¹²⁶ טקס הענקת פרסי ישראל, עוד לפני תוכנו, מימש את שאיפתו של דינור לחיזוק האחדות בעם: 'ע"י חגיגה משותפת באים לידי ביטוי רגשות האחוה, הידידות והקשר הלאומי'.¹²⁷ כפי שניסח זאת שניאור בנאום זכייתו, פרסי ישראל היו 'הכתרת סופרי ישראל מדי שנה'.¹²⁸ הסופרים שהוכתרו, שהם אנשי הרוח במובן הרחב, הוכתרו כגיבורים: גיבורי תרבות. התרבות הישראלית היתה בשנות החמישים בראשיתה, וגיבוריה נוצרו לא פעם יש מאין. כמובן, ההיסטוריה הקרובה רוויית המלחמות סיפקה גיבורים רבים. שניאור אף קשר בעקפין בין הזוכים, העומדים על הבמה 'עם זרי הדפנה על קרחתנו', ובין הגיבורים אשר נפלו במלחמת השחרור.¹²⁹ אך היה צורך גם בגיבורים מסוג אחר. זה הצורך שהביא את בן-גוריון להציע לאלברט איינשטיין את נשיאות המדינה, '[ה]צורך לסמל את המדינה ואת פניה על ידי איש שהוא אינטלקטואל מובהק'.¹³⁰ כך, גם פרסי ישראל נועדו להעמיד בראש התרבות ההולכת ונבנית את גיבוריה הראשונים. סביב הפולחן שלהם יתלכד העם; בהישגיהם הוא יתגאה; אליהם הוא יישא עיניו במשברים רוחניים; בהם הוא יראה מופת ומהם ישאב דוגמה. פרס ישראל שם לעצמו 'למצוא את הנבחרים וה"אליטה", ובדרך זו להעלות בעם שכבות חדשות של אנשי תרבות ישראלית'¹³¹ – באמצעות הכתרה של גיבורי תרבות, הוא ביקש לעודד את המשכיותה של התרבות הזאת.

אחרית דבר

פרס ישראל נוסד כחלק ממדיניות ומאידאולוגיה שאפיינה את ההנהגה הפוליטית של מדינת ישראל הצעירה. בחלוקת הפרסים ביקשה המדינה, מעבר ליעד הברור של עידוד המדע והתרבות, להכתיר את גיבוריה של התרבות הלאומית, וכך גם להגדיר את אותה תרבות. היא עשתה זאת בהשתמשה בסממנים דתיים-משיחיים

126 רינת אברמוביץ', 'טקסים ממלכתיים כמכניזמים להנחלת אמונות חברתיות בתקופה של קונפליקט בלתי נשלט: המקרה הישראלי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2004, עמ' 35.

127 דינור, 'בדיון על חוק יום הקוממיות', בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים, עמ' 364-365.

128 זלמן שניאור, 'דבר למתן הפרס הספרותי וליום העצמאות', 1955, עמ' 1, א"מ, גל-2822/13.

129 שם.

130 עמוס פונקשטיין, 'דברי פתיחה', בתוך: אמנון מגן (עורך), האינטלקטואלים והמדינה, יד טבנקין, רמת אפעל 1991, עמ' 6.

131 דינור, 'בין המדינה ובין אנשי הרוח', בן-ציון דינור: כתבים חדשים וגם ישנים, עמ' 362.

או מיליטריסטיים ובאמצעות טקסים וסמלים ממלכתיים. על ידי חלוקת הפרס חיוקה המדינה את יוצרי התרבות, קירבה אותם וחיבה אותם אליה. יתרה מזו, היא נתנה גושפנקה לעשייה תרבותית מסוימת ובכך סימנה מהי תרבות נכונה. לא שהיתה התערבות ישירה של המדינה בבחירת הזוכים - שהרי בבסיסו, כפי שהראה הפרק הראשון, ניסה הפרס להבטיח תהליך שיפוט אובייקטיבי - אך כן התקיימה ברית בינה ובין קבוצה של אנשי רוח, שמתוכה נבחרו הזוכים. האם בכך התקרבו הפרס אל המודל שמפניו הזהיר בובר, ולפיו לבד מהכוונת התרבות על ידי המדינה, המדינה עצמה היא התרבות?

פרס ישראל הוענק שנה בשנה והכתיר את גדולי הרוח של המדינה: מש"י עגנון, נתן אלתרמן ולאה גולדברג ועד לא"ב יהושע ועמוס עוז, אם למנות רק כמה מעמודי התווך של הספרות הישראלית. בכך שזוכיו, בעבר ובהווה, עומדים כיום בלב הקונסנוזם הישראלי, אפשר להכתיר את הפרס כהצלחה. אולם דווקא משום כך, כאשר הקונסנוזם הישראלי עומד למבחן, במת הפרס משמשת לא פעם זירה להתגוששות. שוב ושוב קם קול צעקה בציבור על בחירה כזו או אחרת, והמדינה, בין באמצעות מוסד הפרס ובין באמצעות מערכת המשפט, נקדעת בין הרצון לשמור על שיפוט אובייקטיבי של העבודות ובין הצורך להגדיר ולהנחיל ערכים.

כך למשל, סערה שהתעוררה בשל התבטאויותיו של העיתונאי שמואל שניצר על העולים מאתיופיה הביאה את ועדת הפרס לשלול את זכייתו ב־1997, ואילו על זאב שטרנהל הוחלט להגן בנימוק שהתבטאויותיו השערוייתיות אינן אלא 'הבעת עמדה כחלק מן השיח הציבורי שכל אחד מאזרחי המדינה זכאי לקחת בו חלק'.¹³² בפעמים אחרות היתה זו המדינה עצמה שערערה על החלטת ועדת השופטים: במקרה של הפסל יגאל תומרקין עמדו השופטים איתנים על החלטתם, אך במקרה של הצייר משה גרשוני, שסירב ללחוץ את ידו של ראש הממשלה, הוחלט לבטל את זכייתו.¹³³ פרס ישראל משמש אם כן זירה שבה מוגדרים ערכים פסולים - למשל גזענות נגד קבוצת עולים יהודית - וערכים ראויים, או לפחות מותרים, כגון ביקורת פוליטית על המדינה. מחקר השוואתי מקיף על החלטות השופטים, עמדת המדינה ומערכת המשפט והתגובה הציבורית במרוצת שנותיו של הפרס יוכל בוודאי לשפוך אור על מגמות בקונסנוזם הישראלי.

עם השנים הלכה הברית בין המדינה לאנשי הרוח ונשחקה.¹³⁴ המדינה הוסיפה

132 עדנה ארבל, בג"ץ 2454/08, http://elyon1.court.gov.il/files/08/540/024/b04/2454/08_08024540.b04.htm (אוחזר לאחרונה בדצמבר 2016).

133 'לבנת: לשקול מחדש הענקת הפרס לתומרקין', <http://news.walla.co.il/item/500723>; דנה גילרמן, 'שרת החינוך שללה את פרס ישראל מגרשוני', <http://news.walla.co.il/item/376439> (אוחזר לאחרונה בדצמבר 2016).

134 על כך בהרחבה: קרן, העט והחרב.

להעניק את פרסיה לגדולי יוצריה, אולם מקצתם ראו את עצמם מחויבים לה פחות ופחות, והיו מי שהשתמשו בזכייתם כדי למתוח ביקורת על המדינה. אמנם, סירובים לפרס אפשר למצוא כבר משנותיו הראשונות.¹³⁵ אך עם הזמן הפכו הסירובים לביטויי מחאה גלויה נגד המדינה. כך במקרים של אורי זוהר, ישעיהו ליבוביץ במידה מסוימת, ובעיקר בסירובו של משה גרשוני ללחוץ את ידו של אריאל שרון. המונח 'זוכי פרס ישראל', דווקא בשל הממלכתיות שלו, אף משמש כיום להכשיר ביקורת נגד המדינה; כך למשל בעצומה נגד 'חוק הנכבה', שחתמו עליה 'שורה של אנשי רוח וחתני פרס ישראל',¹³⁶ מספק הביטוי לגיטימיות לביקורת של אנשי הרוח. חלק מהשבר הזה בין המדינה לאנשי הרוח קשור בהתפוררותן של הגמנויות ישנות.¹³⁷ מפעלו של דינור היה מפעל אליטיסטי במהותו, שכן הוא הפקיד את יצירת תרבות הרוב, הקונסנוס, בידי קומץ של מובחרים: בין שהיו אלו פקידי מדינה, המנחילים תרבות באמצעות מוסדות שונים, ובין שהיו אלו אנשי הרוח ביצירתם. כפי שנטען, על אף החלוקה המקצועית ביניהן היו שתי הקבוצות האלה למעשה אליטה אחת. אמנם לא נעשה כאן ניתוח סוציולוגי של הזוכים ושל היצירות הזוכות בפרסי ישראל בשנות החמישים, אך בהחלט ניתן לסרטט בגסות פרופיל של הזוכים באותן שנים: רק על סמך שמות המשפחה, אפשר להיווכח כי עם הזוכים של שנת 1953 לא נמנו עולים מארצות האסלאם (אף שאפשר למצוא באותה שנה עידוד יצירה העוסקת בתרבות המזרחית, בזכיית ספרו של חיים הזז יעיש העוסק בתרבות יהודי תימן). כמו כן, אמנם כבר בהענקת הפרס הראשונה ב־1953 זכתה בפרס ישראל אישה, דינה פייטלסון־שור, אולם מבין הזוכים לאותה שנה, בחירתה נתקלה בביקורת החריפה ביותר.¹³⁸

את האופי האליטיסטי של יוצריו משמר פרס ישראל עד היום. מחקר שהתפרסם ב־2009 מצא כי עדיין 'הרוב הגדול של זוכי פרס ישראל הם יהודים-גברים-אשכנזים-

135 חנוך אלבק, למשל, הסביר כי הוא 'חושש ליהנות מהכסף' בשעה ש'מיסים כבדים מוטלים על הציבור' (מצוטט אצל יהושע גלבוץ, 'תלמיד חכם שמחל', מעריב, 10.5.1957), ובן גוריון הצטנע שהוא בסך הכול מילא את חובתו האזרחית ('ד. בן־גוריון סירב לקבל את פרס ישראל', דבר, 17.4.1968).

136 יהונתן ליס, 'חתני פרס ישראל: חוק הנכבה מרסק את עקרונות הפרדת הרשויות ורומס את חופש הביטוי', הארץ, 20.3.2011.

137 לפרשנות של התהליכים שעברו על החברה הישראלית מאז הקמת המדינה ראו למשל: שמואל נ' איזנשטדט, 'המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבת־רמה־פכה', בתוך: גינוסר ובראלי (עורכים), ציונות: פולמוס זמן ומננו, עמ' 20-21, 26-29.

138 'AAW to the Editor of the Jerusalem Post', 22.4.1953, גל-2823/1. חשוב לציין כי היה מדובר בביקורת מקצועית בלבד, ללא התייחסות מגדרית מפורשת.

חילוניים, שפועלים במסגרת אוניברסיטאות מיוחסות' - ובראשן האוניברסיטה העברית.¹³⁹ נציגות של נשים, מזרחים ומיעוטים נותרה קטנה משמעותית עד בלתי קיימת. כך למשל, אף ש-20 אחוזים מאזרחי ישראל הם ערבים, בקרב הזוכים הם רק 0.6 אחוזים. המחקר מביא את תגובתו של יועץ שר החינוך בענייני הפרס, אשר טען כי 'בחברה הישראלית יש אי־שוויון, והלוואי שהוא היה קטן יותר, אבל פרס ישראל זה לא המנגנון להקטין אותו' - כלומר, לדבריו הפרס רק משקף את אי־השוויון הקיים ממילא. אולם באמצעות התחקות אחר מקורותיו, חיבור זה קיווה להראות כי נוסף על היותו משקף מציאות, הפרס גם מנציח אותה. הבנת שורשיה של הברית בין המדינה לאנשי הרוח בראשיתו של הפרס יכולה להסביר את אופיו כיום כ'מועדון סגור'.

אירועי השנה החולפת סביב הפרס הסתיימו בויתור על חלוקת הפרס לספרות¹⁴⁰ ובעצומה המוחה על היעדר ייצוגן של נשים בקרב הזוכים.¹⁴¹ קדמה להם גם שערורייה נוספת סביב זכייתו ופסילתו של המשורר יצחק לאור בפרס לנדאו של מפעל הפיס.¹⁴² אירועים אלו החזירו אל השיח הציבורי את הדיון בפרסים, ובעיקר בפרס הלאומי, והעלו כמה מהשאלות האתיות העקרוניות שעלו כבר בשנותיו הראשונות. מה מבקש הפרס להוקיר - את ערכה הסגולי של היצירה או את דמותו ומפעלו של היוצר? האם על תהליך השיפוט להיעשות בווקום, או להיות קשוב לביקורת חיצונית? ובמקרים של חילוקי דעות, בסמכות מי לחרוץ את הדין הסופי: חבר השופטים, בית המשפט או הממשלה? חיבור זה דן בקצרה במקורותיו ההיסטוריים של פרס ישראל אולם בטוחני כי הנושא, על היבטיו השונים והטעונים, יכול לספק עוד כר רחב למחקר עתידי.

139 רחל הרץ־לורוביץ, עביר פרח ויזהר אופטלקה, 'חתנים יש הרבה ואיפה הכלות? ניתוח מגדרי, אתני ולאומי של מקבלי פרס ישראל', בתוך: רחל הרץ־לורוביץ ויזהר אופטלקה (עורכים), *מגדר ואתניות בהשכלה הגבוהה בישראל*, פרדס, חיפה 2009, עמ' 244.

140 גילי איזקוביץ, נירית אנדרמן ואחרים, 'בג"ץ דחה העתירה לביטול ועדות השיפוט בפרס ישראל'; הפרס לחקר הספרות לא 'חולק', *הארץ*, 9.3.2015.

141 ירדן סקופ, 'מחאה על היעדר זוכות בפרסי דן דוד ופרס ישראל', *הארץ*, 4.3.2015.

142 מיה סלע, 'בוטלה הענקת פרס לנדאו ליצחק לאור', *הארץ*, 22.12.2014.